

מרכז המחקר, המכללה לביטחון לאומי

ע שתונות

המחאה בקרב ערביי ישראל -
מאפיינים, סיבות ומגמות

רייז

**המכללה לביטחון לאומי
מרכז המחקר**

עשתונות

גיליון מס' 7

**המחאה בקרב ערביי ישראל -
מאפיינים, סיבות ומגמות**

ר"ז

יולי 2014, תמוז התשע"ד

עורכת: סגן אלוף נאווה גרוסמן-אלוני

ר"ז הוא בוגר מחזור מ"א של המכללה לביטחון לאומי. שימש בתפקידים בכירים במשרד ראש הממשלה. בוגר המסלול הרב-תחומי לתואר ראשון באוניברסיטת בר-אילן; בעל תואר שני במדע המדינה, בתחום הביטחון הלאומי, מאוניברסיטת חיפה.

המחבר מבקש להודות למנחה העבודה, **ד"ר אורי גולדברג**, על תרומתו למחקר ולחשיבה.

פתח דבר

גיליון 'עשתונות' זה, פרי מחקר שנערך במכללה לביטחון לאומי, עוסק בסוגיית המחאה של ערביי ישראל, כבבואה למצבו של מגזר זה ולפוטנציאל הטמון בו. המחקר מפרש את התפתחות מחאת ערביי ישראל מאז קום המדינה ועד ימינו, ומתמקד בדפוסי המחאה בשנים האחרונות ובמאפייניה. מתוך פרספקטיבה רחבה של מושג הביטחון הלאומי הישראלי, מפיק המחבר תובנות אודות היחסים המורכבים והמשתנים בין המיעוט הערבי למדינה, שבבסיסם עומדים גורמים מבניים, פוליטיים, חברתיים-כלכליים ותרבותיים-תפיסתיים.

בעבודה נבחנים תהליכים, אשר השפיעו על המחאה, עיצבו אותה ותרמו להתפתחותה. תהליכים אלו מתרחשים בסביבה הפנימית והחיצונית והם קשורים למנהיגות המגזר, למקומו של הדור הצעיר, להתפתחות הסכסוך הישראלי-פלסטיני, לטלטלה האזורית ולחלקם של ערביי ישראל במחאה החברתית בקיץ 2011.

גם בקיץ 2014 אנו עדים לתמורות בסביבה הגלובאלית, כמו גם הפנים מדינתית, שאינן פוסחות על המגזר הערבי ועל אופי מחאתו. מצבו של תהליך השלום, רף האלימות במדינת ישראל, ביהודה ושומרון ובחבל עזה, כמו גם התרחבות השימוש במחאת הרשת - מעידים יותר מכל, כי הגורמים המשפיעים, עליהם מצביע המחקר הם רלבנטיים מתמיד.

הקוראים מוזמנים להגיב.

בברכת למידה פורייה,

יוסי בידץ, אלוף

מפקד המכללות

תקציר

הדיאלוג, המתנהל בין האזרח למדינתו, יכול ללמד הן על האזרח והן על המדינה. כשהוא מתקיים בכלים דמוקרטיים וחוקיים, יש בכך כדי להעיד על רמה מוסרית גבוהה, על הערכה הדדית השוררת בין הצדדים ועל הקפדה על ערך שמירת החוק. לעומת זאת, זו שיח אלים ופרוע מעיד על מצב שונה לחלוטין. היחסים בין מדינת ישראל למיעוט הערבי שחי בה מגלמים את שני הקטבים שתוארו. רבות נחקר ונכתב על אודות השאלה - מי האחראי לכך, ומה הם הגורמים שהשפיעו על היחסים בין שני הצדדים מאז קום המדינה. הסכסוך היהודי-ערבי והישראלי-פלסטיני הוא רב שנים ומקפל בתוכו זהות, מולדת, מלחמה, אבדות, הגשמה ותקווה לשלום. מאחר שלא ניתן לשקף בעבודה זו את הסכסוך כולו על מורכבותו, תתמקד הבחינה בתחום מוגדר - מחאת המגזר הערבי. מחאה זו משלבת מוטיבים דתיים, אזרחיים ולאומיים, שהתבוננות בהם כמכלול מאפשרת נקודת מבט מעניינת על החברה הערבית בישראל.

מדינת ישראל הוקמה בשנת 1948, לאחר עשרות שנים של עלייה יהודית, לגאלית ובלתי-לגאלית, אשר הלכה והתבססה בארץ שהייתה מאוכלסת קודם לכן במיעוט יהודי, לצד רוב ערבי גדול. תוצאות מלחמת העצמאות הביאו על הציבור הערבי את מה שמכונה בפייהם 'יום הנכבה'. 'נכבה' בערבית - משמעותה 'שואה'. זהו מונח שהשתרש בציבוריות הערבית לתיאור התבוסה במלחמה ומשמעויותיה עבור הציבור הפלסטיני בארץ. במהלך השנים נדחק המיעוט הערבי לשוליים, כוחו והשפעתו התמעטו, והוא נקרע בין שני צדי הגבול. בשנת 1967, עם כיבוש הגדה המערבית וחבל עזה נוצר שוב רצף גאוגרפי בין הפלסטינים שחיו בגבולות מדינת ישראל, לאלו שחיו באזורי יהודה, שומרון ועזה. בשנים שלאחר מכן הציבור הערבי היה עד לשינויים רבים בגאופוליטיקה הישראלית: צה"ל ניצח במלחמות עם צבאות ערב; נחתמו הסכמי שלום עם מצרים ועם ירדן, ומשנות התשעים החל

תהליך שלום עם הפלסטינים. בתחום החברתי-כלכלי הפכה מדינת ישראל לאחת המדינות המתקדמות בעולם, הצמיחה בה מרשימה והרווחה מפותחת, בוודאי בהשוואה למדינות האזור. השיח הפוליטי במדינה נערך, על פי רוב, בצורה דמוקרטית וחופשית, באופן שאיפשר לכל הגורמים להביע את עמדתם בפומבי וללא חשש. מרכיבים משמעותיים אלו לא שינו את התמונה הפוליטית הרחבה בישראל, לפיה נתפסו הערבים כמיעוט בעל נאמנות כפולה, אשר נקט עמדה בסכסוך הישראלי-פלסטיני, לאו דווקא לטובת המדינה. הרווחה היחסית, שבאה על אזרחי המדינה, פסחה על אזרחיה הערבים ויצרה בקרבם תחושת קיפוח ואפליה. מרכיבים אלו הניעו במהלך השנים את הציבור הערבי לשורה של צעדי מחאה כלפי המדינה. מחאה זו, בין שהייתה אלימה ובין שלא, ביטאה יותר מכל את תחושות המגזר כלפי הממסד. כך היה ב-1976 בעקבות הפקעת האדמות בגליל, ומאוחר יותר בשנת 2000, במחאה על עלייתו של אריאל שרון להר הבית, נבע פרץ אלימות, שהביא את שני הצדדים למאבק שבו נהרגו אזרחים ישראלים, ערבים ויהודים. אירועים בסדר גודל כזה לא חזרו מאז. במסגרת העבודה ייבחנו גורמים, המשפיעים על היחס בין האזרחים הערבים למדינה, בפרספקטיבה של מאפייני המחאה, דרכם ניתן להתבונן על יחסי רוב-מיעוט בישראל.

בשנת 2014 משפיעים על מדינת ישראל גורמים שונים מבעבר. במישור החיצוני ניתן לציין מספר עניינים מרכזיים, אשר הקשר ביניהם ייבחן אף הוא בעבודה: הטלתה האזורית במזרח התיכון ובמדינות הסמוכות, שהחלה בשנת 2011, והשפעותיה הדרמטיות על המציאות הנוכחית במזרח התיכון; תהליך השלום עם הפלסטינים, אשר ידע עליות ומורדות לאורך השנים; ו'התקשורת החדשה' והגלובלית. במישור הפנימי, ראוי לציין את מצבם החברתי והכלכלי של הערבים; תופעות של אי שוויון במדינה; השפעתה של ההנהגה הקיימת לצד עלייתם של כוחות צעירים בקרב המגזר (עמותות דוגמת 'חראכי') - לכל אלו נודעת השפעה על החברה הערבית בישראל ועל יחסיה עם הממסד, כמו גם על מאפייני המחאה - עצימותה, מרכיביה, מקורותיה וצורת

הופעתה בשטח. בין המשפיעים השונים על דפוסי המחאה ניתן למצוא כאלו המאזנים זה את זה ומייצרים יציבות, ולעומתם משפיעים אחרים, היכולים להביא למיתון או להקצנה.

הגורמים המעודדים התפרצויות של מחאה והבעת כעס כלפי הממסד מפורטים בהרחבה בעבודה ובבסיס עומדים אי השוויון מול הציבור היהודי ופערים בתפיסות עולם בנושאים מהותיים כדת, תרבות ופוליטיקה, בדגש על הסכסוך הישראלי-פלסטיני. מסתמן, כי בטווח הנראה לעין שתי החברות אינן צפויות לגשר על פערים אלו, שכן ההבדלים בין החברות הם כה גדולים, עד שהסיכוי שייעלמו, גם אם ננקטים מהלכים לשם כך, הוא נמוך מאוד. מכאן, שלפנינו עוד שנים רבות של עימות, מחאה, התרסה והתמודדות - אזרחים מול אזרחים ואזרחים מול ממסד.

המחאה המזוהה כיום במגזר, הגם שעל פי רוב אינה נראית מאיימת, הרי שטמון בה זרע הפורענות. החזות החיצונית של המחאה האזרחית העדכנית במגזר מעניקה לכל המעורבים תחושה של שליטה. המגזר מעיד על עצמו, כי הוא פועל בצורה מרוסנת וחוקית, מתוך ברירה והחלטה, אך ברצותו עובר הוא למחאה אלימה ומרתיעה, כפי שהיא באה לידי ביטוי בהפגנות המגזר בקיץ 2014.

הממסד, מצדו, מגלה מולו ציבור גדול, שיש לו לכאורה סיבות רבות למחות, אך הוא בוחר לעשות זאת באופן מרוסן, על פי רוב. תחושת השליטה של הממסד וההנהגה בישראל מבוססת על ההנחה לפיה הערבים במדינה 'מעדיפים את נצרת על דמשק'. פרשנות זו של נקודת המבט הערבית עלולה להשתנות, כאשר מביאים בחשבון את הרציונל האזרחי, או פשוט מכך - כאשר מדברים עם המגזר. 'הדילמה' של ערביי ישראל אינה בין 'נצרת לדמשק', אלא בין 'נצרת לעילית'. המחאה האזרחית כשמה כן היא; רצון ושאיפה לשיפור המצב האזרחי - הביטחון האישי, שוויון ההזדמנויות וצמצום הפערים.

על השקט היחסי שומרת שורה של ריסונים: החופש המוחלט שיש בישראל להביע דעה ולמחות; רצונו של הציבור הערבי להשתלב במדינה; המצב הכלכלי המשופר בישראל; הרווחה שיש לאזרחים

(יחסית לעולם הערבי), וכן ההרתעה שהשיגו רשויות האכיפה מול המגזר לאחר אירועי אוקטובר 2000. האיזון העדין, המתקיים היום בין משתנים אלו, יכול להיות מופר בעתיד, או אז אנו צפויים לעלייה בפעילות המחאה של המגזר, אופיה ודרך מימושה. פגיעה באחד מהמרכיבים הללו יכולה לייצר גל הדף שירחיב את גבולות המחאה. שינוי בכלכלת ישראל, כזה שיפגע בשירות שמקבלים האזרחים מהמדינה, עלול לטלטל את המגזר בצורה משמעותית. גם השיח בין רשויות האכיפה למגזר אינו חד ממדי, ולא ניתן לבחון אותו רק דרך מושג ההרתעה. האלימות הפנימית בקרב הציבור הערבי היא לא רק תוצאה של אנרכיה מקומית, אלא גם סימן לסדקים במשילות ובבואה לסדר העדיפות הלאומי.

תוכן העניינים

11	מבוא
21	פרק א' - מאפיינים דמוגרפיים, חברתיים וכלכליים בקרב ערביי ישראל במרכז הארץ ובצפונה
21	פתיחה
22	דמוגרפיה
25	תעסוקה ומצב כלכלי
26	חינוך
27	חברה ורווחה
29	ממשל ופוליטיקה
31	אידיאולוגיה, לאומיות וקשר לפלסטינים בשטחים
34	המרכיב התרבותי
35	המרכיב הגאופוליטי
37	פרק ב' - המחאה החברתית - שורשיה, צביונה והגורמים להנעתה
37	עקרונות ויסודות
41	מה הן מטרות המחאה?
43	מה מניע את המחאה?
45	האם המחאה מצליחה להשפיע?
46	מה ייחשב להצלחה של המחאה?
48	חסמי הצלחה במחאה

51	פרק ג' - תקשורת, אינטרנט ומחאה
51	פתיחה
52	תקשורת ואינטרנט בישראל בכלל, ובמגזר הערבי בפרט
57	האינטרנט ככלי לביטוי עצמי, נטרול הדרה וקידום מחאה
65	פרק ד' - התפתחות מאפייני המחאה של ערביי ישראל, 1948-2011
65	פתיחה
67	ממלחמת העצמאות עד מלחמת ששת הימים - 1948-1967
70	ממלחמת ששת הימים עד הסכמי אוסלו - 1967-1993
78	מהסכמי אוסלו עד 'אנתפאדת אל-אקצא' - 1993-2000
82	מ'אנתפאדת אל-אקצא' הטלטלה האזורית - 2000-2011
89	פרק ה' - ערביי ישראל במחאה החברתית, קיץ 2011
95	פרק ו' - הגורמים המשפיעים על צביון המחאה ומגמות לעתיד
95	פתיחה
95	ניתוח הגורמים הפנימיים
98	ניתוח הגורמים החיצוניים
101	מה ניתן ללמוד ממאפייני המחאה בקרב הציבור הערבי על היחס בינו לבין מדינת ישראל?
112	לאן מתפתחת מחאת המגזר הערבי?
123	סיכום
127	מקורות

מבוא

הדיאלוג המתנהל בין האזרח למדינתו יכול ללמד הן על האזרח והן על המדינה. כשהוא מתקיים בכלים דמוקרטיים וחוקיים, יש בכך כדי להעיד על רמה מוסרית גבוהה, על הערכה הדדית השוררת בין הצדדים ועל הקפדה על ערך שמירת החוק. לעומת זאת, דו שיח אלים ופרוע מעיד על מצב שונה לחלוטין. היחסים בין מדינת ישראל למיעוט הערבי בה מגלמים את שני הקטבים שתוארו. רבות נחקר ונכתב על אודות השאלה - מי אחראי לכך, ומה הם הגורמים שהשפיעו על היחסים בין שני הצדדים מאז קום המדינה. הסכסוך היהודי-ערבי והישראלי-פלסטיני הוא רב שנים ומקפל בתוכו זהות, מולדת, מלחמה, אבדות, הגשמה ותקווה לשלום. מאחר שלא ניתן לשקף בעבודה זו את הסכסוך כולו על מורכבותו, תתמקד הבחינה בתחום מוגדר - מחאת המגזר הערבי. מחאה זו משלבת מוטיבים דתיים, אזרחיים ולאומיים, שהתבוננות בהם כמכלול מאפשרת נקודת מבט מעניינת על החברה הערבית בישראל.

מדינת ישראל הוקמה בשנת 1948, לאחר עשרות שנים של עלייה יהודית, לגאלית ובלתי-לגאלית, אשר התבססה בארץ שהייתה מאוכלסת קודם לכן במיעוט יהודי, לצד רוב ערבי גדול. תוצאות מלחמת העצמאות הביאו על הציבור הערבי את מה שמכונה בפיהם 'יום הנכבה'. 'נכבה' בערבית - משמעותה 'שואה'. זהו מונח שהשתרש בציבוריות הערבית לתיאור התבוסה במלחמה ומשמעויותיה עבור הציבור הפלסטיני בארץ. במהלך השנים נדחק המיעוט הערבי לשוליים, כוחו והשפעתו התמעטו, והוא נקרע בין שני צדי הגבול, עד שנת 1967, כאשר כיבוש הגדה המערבית וחבל עזה יצרו שוב רצף גאוגרפי בין הפלסטינים שחיו בגבולות מדינת ישראל, לאלו שחיו באזורי יהודה, שומרון ועזה. בשנים שלאחר מכן היה הציבור הערבי עד לשינויים רבים בגאופוליטיקה הישראלית: צה"ל ניצח במלחמות עם צבאות

ערב; נחתמו הסכמי שלום עם מצרים ועם ירדן, ומשנות התשעים החל תהליך שלום עם הפלסטינים. בתחום החברתי-כלכלי הפכה מדינת ישראל לאחת המדינות המתקדמות בעולם, הצמיחה בה מרשימה והרווחה מפותחת, בוודאי בהשוואה למדינות האזור. השיח הפוליטי במדינה נערך, על פי רוב, בצורה דמוקרטית וחופשית, באופן שאיפשר לכל הגורמים להביע את עמדתם בפומבי וללא חשש. מרכיבים משמעותיים אלו לא שינו את התמונה הפוליטית הרחבה בישראל, לפיה נתפסו הערבים כמיעוט בעל נאמנות כפולה, אשר נקט עמדה בסכסוך הישראלי-פלסטיני, לאו דווקא לטובת המדינה. הרווחה היחסית, שבאה על אזרחי המדינה, פסחה על אזרחיה הערבים ויצרה בקרבם תחושת קיפוח ואפליה. מרכיבים אלו הניעו במהלך השנים את הציבור הערבי לשורה של צעדי מחאה כלפי המדינה. מחאה זו, בין שהייתה אלימה ובין שלא, ביטאה יותר מכל את תחושות המגזר כלפי הממסד. כך היה ב-1976 בעקבות הפקעת האדמות בגליל, ומאוחר יותר בשנת 2000, במחאה על עלייתו של אריאל שרון להר הבית, נבע פרץ האלימות, שהביא את שני הצדדים למאבק, שבו נהרגו אזרחים ישראלים, ערבים ויהודים. אירועים בסדר גודל כזה לא חזרו מאז. במסגרת העבודה ייבחנו גורמים, המשפיעים על היחס בין האזרחים הערבים למדינה, בפרספקטיבה של מאפייני המחאה, דרכם ניתן להתבונן על יחסי רוב-מיעוט בישראל.

בשנת 2014 משפיעים על מדינת ישראל גורמים שונים מבעבר. במישור החיצוני ניתן לציין מספר עניינים מרכזיים, אשר הקשר ביניהם ייבחן אף הוא בעבודה: הטלטלה האזורית במזרח התיכון ובמדינות הסמוכות, שהחלה בשנת 2011, והשפעותיה הדרמטיות על המציאות הנוכחית במזרח התיכון; תהליך השלום עם הפלסטינים, אשר ידע עליות ומורדות לאורך השנים; ו'התקשורת החדשה' והגלובאליזציה. במישור הפנימי, ראוי לציין את מצבם החברתי והכלכלי של הערבים; תופעות של אי שוויון במדינה; השפעתה של ההנהגה הקיימת, לצד עלייתם של כוחות צעירים בקרב המגזר (עמותות דוגמת 'חראכי') - לכל

אלו נודעת השפעה על החברה הערבית בישראל ועל יחסיה עם הממסד, כמו גם על מאפייני המחאה - עצמותה, מרכיביה, מקורותיה וצורת הופעתה בשטח. בין המשפיעים השונים על דפוסי המחאה ניתן למצוא כאלו המאזנים זה את זה ומייצרים יציבות, ולעומתם משפיעים אחרים, היכולים להביא למיתון או להקצנה.

חסון (2011) מנתח את הגורמים המשפיעים על יחסי יהודים-ערבים, ומביא סקירה תאורטית של Brown (1996), המציינת ארבעה גורמים, העומדים בבסיס הקונפליקטים הפנימיים בחברות אתנו-לאומיות:

1. גורמים מבניים - בעיות ביטחון פנים; פיזור גאוגרפי של האוכלוסייה האתנית; חולשה מדינתית;
2. גורמים פוליטיים - מדיניות של אפליה; אידיאולוגיה הדוגלת בהדרת מיעוטים; יחסים פוליטיים טעונים בין הקבוצות;
3. גורמים חברתיים וכלכליים - בעיות כלכליות; אפליה כלכלית; תהליכי מודרניזציה במדינה;
4. גורמים תרבותיים-תפיסתיים - אפליה תרבותית; היסטוריה של יחסים רעים בין הצדדים.

במהלך קיץ 2014 התרחשו הפרות סדר חמורות במספר יישובים ערביים במרכז הארץ ובצפונה, במחאה על רצח צעיר ערבי מהכפר שועפט, שליד ירושלים. ניתן לשער, כי אירועים אלו נובעים מהגורמים שתוארו לעיל, לצד הזעם על פגיעה בנפש. מהתבוננות על הסיקור התקשורתי סביב האירועים, בולטת שתיקתם של ראשי המגזר הערבי. ראוי לציין את מעורבותם של צעירים, לרבות קטינים, בקרב מפרי הסדר. חשיבותם של גורמים משפיעים אלו, לצד מקומו של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, יידונו בהמשך העבודה.

ערביי ישראל מהווים היום כ-20% מאוכלוסיית המדינה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2013). רובה של אוכלוסייה זו מתגורר בצפון הארץ ובמרכזה, וחלקה בדרום (בעיקר בדוים). אוכלוסייה זו היא

הומוגנית ברובה - 82% הם מוסלמים. הציבור הבדווי בדרום הארץ מובחן מאוכלוסייה זו, והוא לא ייכלל בעבודה זו. בין החברה היהודית לחברה הערבית מתקיימת שורה ארוכה של פערים-חברתיים, כלכליים, דמוגרפיים ולאומיים. מדובר בקהילות שאינן מתבוללות זו בזו (יפתחאל, 1993), אך הן מקיימות יחסי גומלין של שכנות ועסקים. אזור הצפון מאופיין ביישובים עירוניים ובכפרים גדולים, ואילו במרכז מתגוררים רוב התושבים הערבים בערים - בין שמדובר בערים ערביות כגון קאסם, טירה וטייבה ובין שבערים מעורבות, בהן חיים יהודים וערבים יחד כגון רמלה, לוד ויפו. אין במדינת ישראל עיר מעורבת שיש בה רוב מוסלמי (למרות הרוב המוסלמי ביפו, הרי שהיא חלק מתל אביב). הפערים בין החברות, ככלל, הם לרעת הציבור הערבי, אשר משתכר פחות מזה היהודי; המשפחות הערביות גדולות יותר; הסביבה הקרובה סובלת מתשתיות לקויות והישגי החינוך של הילדים נמוכים יותר. פערים אלו יוצרים תחושת קיפוח, אפליה וניכור. ערביי ישראל מתנהלים ברוב היישובים, ללא תכניות מתאר מסודרות, דבר הגורם למצוקת דיור חריפה. רווחת המדינה והקידמה, השוררות בישראל, הגיעו גם לציבור הערבי, אך שיעור ההתפתחות שלו עדיין נותר נמוך מזה של הציבור היהודי. לדוגמה, בהשוואה לעבר, יותר סטודנטים ערבים מתקבלים למוסדות להשכלה גבוהה ומסיימים תואר ראשון, אך עדיין נותר פער משמעותי באחוז בעלי התואר האקדמי בקרב הצעירים הערבים מול זה של היהודים. תופעות דומות ניתן למצוא במרכיבים נוספים בחינוך - אחוז הזכאים לבגרות, ממוצע הנשירה מבתי הספר ועוד. החברה הערבית אלימה יותר מזו היהודית ומקרי הרצח בה, כמו גם מספר תאונות הדרכים, גבוהים מחלקה היחסי באוכלוסייה.

יחסו של הציבור הערבי למדינה מושפע מהפערים הסוציו-אקונומיים מול הציבור היהודי, המהווים את אחד המאפיינים המרכזיים של אי השוויון במדינה. לצד זאת, מאחר שרוב אזרחי המדינה מגדירים את עצמם כפלסטינים (סמוחה, 2013), הדבר מציב אותם, כמעט

אוטומטית, מצדו 'המזרחי' של המתרס, בוויכוח בין ישראל לרשות הפלסטינית. העובדה שרוב מוחלט של האזרחים הערבים רואים עצמם כפלסטינים החיים בישראל, אין משמעותה כי הציבור רוצה להגר לפלסטין, יהיו גבולותיה אשר יהיו. מדובר בישראלים, אזרחי המדינה, הרואים עצמם כחלק מיישות פלסטינית רחבה יותר. במנעד שבין ישראל לפלסטין ובין יהודים לערבים, מנסה המיעוט הערבי למקם את עצמו במקום שישמור על זהויות אלו יחדיו: ישראל-פלסטיני או פלסטיני-ישראלי. השיח מול המדינה מתקיים, אם כן, כאשר האזרח הערבי חובש שני כובעים - בהיותו אזרח ישראלי, הוא מוחה נגד האפליה ואי השוויון המתקיימים בינו לבין שכנו היהודי. בכובעו השני, מביא האזרח הערבי לידי ביטוי את רצונו לשמור על זכויות הפלסטינים על חבל הארץ בו הוא חי. האם עמדות אלו מנוגדות זו לזו? האם הן חופפות או שמא מדובר בערוצים מקבילים שאינם נפגשים? האם הדואליות שתוארה יוצרת דווקא איזונים ממתנים ומרסנים בשיח בין האזרח למדינה? כלי המחאה מול הממסד, עוצמתם, תדירות השימוש בהם, ובעיקר הנושאים שעל סדר היום המחאתי, מהווים משתנים, שבאמצעותם ניתן יהיה להשיב על שאלות אלו.

השיח בין הצדדים מתקיים, בין השאר, באמצעות התקשורת כגורם מתווך. מחאה היא אחת הדרכים להגיע לאוזניהם של בכירי השלטון, אך כמובן שהיא אינה הדרך היחידה לכך. מתן פומבי לעשיית המגזר מתקיים בשלל ערוצי התקשורת הקיימים (רדיו, ובעיקר טלוויזיה ואינטרנט), והוא מפצה על היעדר נגישות פוליטית להנהגת המדינה. מגוון אמצעי התקשורת הזמינים כיום הוא רב, ודרכו ניתן להביע כל סוג של עמדה. גם העולם הגלובאלי ו'התקשורת החדשה' - המחברים בין מדינות, עמים ואנשים בשלל דרכים - מהווים במה מרכזית לעשייה פוליטית וציבורית, לה שותפים גם ערביי ישראל. לתקשורת המתחדשת יש יכולת להשפיע על האזרח ועל הממסד בצורה מהירה ואפקטיבית. גם כלפי העולם הרחב יכולה התקשורת להוות שופר יעיל לביטוי עמדות. בעבר, הייתה התקשורת מוגבלת וחד ממדית ונשענה בעיקר על

עיתונים יהודיים ועל ערוץ טלוויזיה ממלכתי יחיד, בעוד שכיום ניתן למצוא ערב רב של רשתות, ערוצים, אפיקים מכל סוגי המדיה, בכל שפה ולכל קהל יעד. הלוויינים מאפשרים צפייה בערוצי שידור מכל העולם, לכל בית בישראל, לרבות תחנות מארצות ערב, ובמיוחד 'אל-גיזירה'. האינטרנט משמש פלטפורמה תקשורתית נוחה, זמינה ומהירה, גם להעברה של עמדות, דעות וחדשות מהשטח. העיתון המודפס (PRINT) נמצא כיום בצומת דרכים, כאשר הנתונים מעידים על צמצום משמעותי בתפוצתו. בעבר, סבלה התקשורת בישראל ממיעוט עיתונים בשפה הערבית, ואלו שיצאו לאור היו בעלי זהות מפלגתית מובהקת. כיום, ניתן למצוא כתחליף שפע של אתרי חדשות בשפה הערבית באינטרנט. עולם הרשתות החברתיות הפך בעצמו לעולם של מדיה מתחדשת. הפייסבוק, הטוויטר והבלוגים משמשים במה להבעת דעה, בה יכול הכותב להביע את השקפת עולמו בצורה חופשית, חינוכית, מהירה וצבעונית. להתפתחות עולם התקשורת בישראל נודעת השפעה על דרכי הביטוי של המגזר הערבי.

זאת ועוד, מאז תחילת שנת 2011, נמצא העולם הערבי במזרח התיכון בטלטה אדירה. בחלק מהמדינות המרכזיות באזור כגון מצרים, לוב וסוריה הוחלף השלטון או שכוחות מקומיים קוראים תיגר על המשטר הישן. בריתות עבר התפרקו, והמאבק הדתי הפנים אסלאמי בין הסונה לשיעה מחלחל למדינות, שעד כה ניסו לשמור על פרופיל נמוך במתיחות בין דתית זו (לבנון וסוריה הן דוגמה מובהקת לכך, אך הדבר מתקיים במדינות נוספות). בלב האירועים נמצא מאבקו של האזרח הפשוט והעשוק מול הממסד הוותיק, המושחת והכוחני. מדינות אשר לא הורגלו בדפוסי מחאה מקובלים כגון תימן, תוניסיה (וכמובן אלו שהוזכרו לעיל), חוו על בשרן את יציאתו של הדור הצעיר לרחובות. אלפים גדשו את הכיכרות בהפגנות זעם, שהתפתחו בחלק מהמקומות גם לקרבות בין שבטים יריבים, אזרחים, שכנים, דתות ומעמדות. דומה, שהאביב הערבי הגיע לגבולות מדינת ישראל, אך נעצר שם.

המחאה המשמעותית ביותר בשנת 2011 הייתה דווקא זו של הציבור היהודי, מחאה אשר ככלל, מקומם של ערביי ישראל נפקד ממנה. מדוע נעצרה מחאה זו - בעיקר בהיקפה ובאלימות שהופגנה בה - מחוץ לגבולות המדינה? מדוע לא היו שותפים לה ערביי המדינה, פרט להשתתפותם במספר מצומצם של הפגנות, שהשפעתן הציבורית כמעט לא הורגשה? מדוע אמצעי התקשורת השונים, שהביאו את תמונות המחאה במדינות השכנות לכל בית בקהיר ובטריפולי, ואשר היו בין הגורמים שהניעו את הטלטלה האזורית, לא הצליחו להוציא את ההמונים לרחובות בכפר מנדא ובנצרת?

השאלות המרכזיות, העולות לאור הדברים האלו, הן: מה ניתן ללמוד מדפוסי המחאה הקיימים בקרב ערביי ישראל על היחסים בינם לבין המדינה? באיזה אופן שונה מצבם של אזרחי המדינה הערבים כיום מבעבר, ומהי השפעת השינוי על דרך מחאתם? ולאן עתידה להתפתח מחאת המגזר הערבי בשנים הקרובות?

החיבור בין מאפייני המחאה במגזר לשינויים בעולם התקשורת, לטלטלה האזורית ולנושאי המחאה העדכניים (מאז 2011), יש בהם כדי לזמן מבט בוחן על יחסי חברה-מדינה, בכל הקשור למגזר הערבי בישראל. על מצבו של ציבור זה משפיעים מאפיינים ומשתנים, מהם סמויים מהעין ואחרים בולטים. ניתוח מרכיבים אלו, לצד בחינת דפוסי המחאה הקיימים, יש בהם כדי להבין ולהסיק על אודות מצבו של המיעוט הערבי במדינה, לבחון את היחסים בינו לבין המדינה ולנסות להצביע על מגמות לעתיד. במדינה, שחמישית מאזרחיה הם מיעוט, למצבו ולעתידו של ציבור זה נודעת חשיבות רבה והשפעה ישירה על ביטחונה הלאומי. העבודה תתמקד במחאת הציבור הערבי במדינת ישראל, על צדדיה האזרחיים, ולא באלו הביטחוניים. זאת משום שמעורבותם של ערביי ישראל בטרור היא שולית יחסית, בעיקר בשנים האחרונות, מאז סופה של 'האנתפאדה השנייה'.

מחאת המגזר תיבחן לאורך ששת פרקי העבודה. בפרק הראשון יוצגו המאפיינים המרכזיים של ערביי ישראל. בפרק השני יסקרו מקורות

המחאה החברתית, צביונה ושורשיה, כפי שהם באים לידי ביטוי בספרות המקצועית. בנוסף, ייבחנו הגורמים הסוציולוגיים, המניעים את המחאה. בפרק השלישי ינתחו מאפייני התקשורת הערבית בישראל, בעיקר 'התקשורת החדשה'; ייבדק כיצד משפיעה התקשורת על דפוסי המחאה ויובאו דוגמאות מהעולם הערבי. על בסיס אלו, תיסקר בפרק הרביעי התפתחות מאפייני המחאה בקרב ערביי ישראל, מאז קום המדינה עד שנת 2011. בפרק יודגם אופן מימושה של המחאה הערבית וייסקרו הכוחות שהניעו אותה. דגש מיוחד יושם בפרק החמישי על המחאה החברתית בקיץ 2011, שהחלה בסמיכות אירועים לטלטלה האזורית במדינות הסמוכות ועל חלקם של ערביי ישראל בה. בפרק השישי ינתחו הגורמים והמשתנים (הפנימיים והחיצוניים) - המעצבים את השיח המגזרי מול הממסד - המשפיעים על המחאה החברתית של ערביי ישראל, כפי שהם מתקיימים היום. בעבודה תיבחן משמעותם של יחסי המגזר והמדינה, בראי המחאה החברתית, לרבות ניסיון להעריך את התפתחותה של המחאה במגזר הערבי בשנים הקרובות. בפרק הסיכום יידון הקשר בין המצב החברתי לביטחון הלאומי.

העבודה לא תעסוק בציבור הבדווי בנגב, הגם שהוא מהווה חלק מהאוכלוסייה הערבית בישראל. לבדווים בדרום יש תרבות שבטית, נוודית, חוקי מדבר ומסורת רבת שנים מאפיינת, והם נבדלים מהתושבים הערבים במרכז הארץ ובצפונה במספר תחומים. לדעת חלק מהחוקרים ניתן לראות בהם אוכלוסיית מחקר ייחודית בתוך החברה המוסלמית בישראל (בן-דוד, 2004; רודניצקי, 2011). בן-דוד אף טוען, כי מקורם של הבדווים בצפון הארץ הוא מסוריה, בעוד שאלו החיים בנגב היגרו מסעודיה וממצרים (שם). בין החברה הבדווית למיעוט הערבי בארץ שורר אי שוויון בתחומי חיים רבים, לרעת הבדווים. פערים אלו מתקיימים בתחומי התעסוקה, הדיור, החינוך, רמת החיים ועוד. לבדווים הנהגה שבטית מסורתית, עמותות וגופים מסורתיים, המייחדים אותם משאר ערביי הארץ, הגם שקיימים גופים ארציים

הפועלים בכל המדינה, לרבות בנגב. החברה הבדווית מושפעת מקשרי הגומלין עם ארצות ערב (ירדן ומצרים) וכן עם הרשות הפלסטינית (עזה וחברון), לאור שכנות רבת שנים, נישואין, איחוד משפחות, נדודים ומגורים כפולים של חלק מהשבטים הבדווים באזורים אלו. בין הבדווים למדינה מתקיים סכסוך ארוך שנים בנוגע לקרקעות. סכסוך זה, על פי רוב, אינו משפיע על תושבי המדינה היהודים והערבים, שאינם מתגוררים בדרום, כך שניתנת לו בולטות תקשורתית ארצית נמוכה יחסית, ומשמעותו הציבורית היא בעיקר כלפי המגזר הערבי. המאבק על האדמות הוא גורם משפיע על מחאת הציבור הערבי בישראל, לאור המשמעות הטעונה שיש לאדמה בחברה הערבית, ומאחר שמדובר בתחום אזרחי-לאומי שבעבר הביא לעימותים אלימים ורחבי היקף בין המיעוט הערבי למדינה ('יום האדמה' לדוגמה). בעוד שערביי המרכז והצפון נוקטים עמדה ומעורבים בפעילות המחאה, בנגב מתקיימת תופעה הפוכה - הבדווים, ככלל, אדישים למתרחש צפונית להם. ראוי לציין, כי בדרך כלל הבדווים אינם מקבלים בברכה את חיבוקו של המגזר, ולעתים הם מפנים לו כתף קרה, בעיקר מתוך רצונם להתבדל. העבודה לא תעסוק אף בערביי מזרח ירושלים, אשר ככלל אינם מהווים חלק מערביי ישראל, אלא מוכרים כפלסטינים שסופחו למדינה לאחר מלחמת ששת הימים (1967).

פרק א' - מאפיינים דמוגרפיים, חברתיים וכלכליים בקרב ערביי ישראל במרכז הארץ ובצפונה

פתיחה

בבואנו לתאר את יחסי הגומלין של ציבור או חברה מול הממסד, ניתן למצוא כמעט בכל מרכיב ומאפיין סטטיסטי את השורש, שממנו יכולה לצמוח מחאה. הבדלים תרבותיים בין המיעוט לאוכלוסיית הרוב יכולים להשפיע על שאיפת המיעוט להגדרה כאוטונומיה תרבותית; פערי השכלה יגררו מתחים מול הממסד החינוכי; אי שוויון כלכלי יביא לטענות נגד אפליה ועוד.

לשם ניתוח החברה הערבית המוסלמית במרכז הארץ ובצפונה יוצגו הנתונים הרלבנטיים, הנוגעים למחאת ציבור זה. אוכלוסיית המוסלמים במרכז הארץ ובצפונה נבדלות במובנים רבים מהמוסלמים החיים בדרום הארץ, אשר רובם המכריע הם בדווים. 16% מקרב האוכלוסייה הערבית בארץ מתגוררים בנגב (גרא, 2013). בין שתי האוכלוסיות ניכרים הבדלים דמוגרפיים, תרבותיים וחברתיים משמעותיים, כך שניתן להבחין ביניהן בצורה ברורה.

הגם שיש הבדלים בין ערביי הצפון לבין ערביי המרכז, מקובל להתייחס אליהם כאל מכלול אחד. בניגוד לבדווים ולערביי הצפון, ערביי המרכז אינם נחשבים לחלק מהפריפריה, מאחר שהם גרים בסמוך מאוד למרכזי הערים בלב המדינה. כך, יפו צמודה לתל אביב, רמלה ולוד - במרחק נסיעה קצר מגוש דן, טייבה וטירה - ליד ערי השרון. ערים אלו שוכנות בסמוך לתשתיות מרכזיות במדינה - רכבות, כבישים, מרכזי תעסוקה ובשכנות לציבור היהודי במרכז הארץ, הפוקד תדיר יישובים אלה ומהווה כוח קנייה משמעותי. חשוב לציין, כי לקרבה זו יש מחיר בצדה, לדוגמה, מחירי הנדל"ן הגבוהים באזור גוש דן והסביבה ותהליך הבנייה המואץ הסוגר על יישובים אלו, מונע מהם לגדול ולהתפתח.

מצבם של טייבה, כפר קאסם וטירה שונה, בהקשר זה, משל ערים דומות בצפון הארץ. מחירי הדיור בתל אביב משפיעים על אלו שביפו, ומקשים על צעירים לרכוש בתים בסמוך למקום הולדתם.

דמוגרפיה

מדינת ישראל מונה, על פי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (להלן הלמ"ס), כשמונה מיליון נפש (הלמ"ס, 2013). 75% מציבור זה הם יהודים ומעט יותר מ-20% הם ערבים. רובם המכריע, כמיליון ומאתיים אלף איש, הם ערבים מוסלמים והשאר נוצרים, דרוזים וצ'רקסים הנמנים עם קבוצת המיעוטים בישראל (הלמ"ס, 2013). בתוך קבוצת המיעוטים, שיעור הגידול של המוסלמים גדול מזה של דתות אחרות, וחלקם היחסי עלה מ-80% ל-82% תוך כעשור, הגם שקצב גידול האוכלוסייה נמצא במגמת ירידה לאורך השנים, מ-3.8% בשנת 2000 ל-2.5% בשנת 2012 (שם).

מתוך האוכלוסייה הערבית, כמיליון ומאה אלף נפש חיים במרכז הארץ ובצפונה - בערים המעורבות (יפו, רמלה ולוד), ובשטח המשולש. באזור המשולש 16 יישובים ערבים, בהם גרים כ-317,000 תושבים, המהווים 23.5% מכלל האוכלוסייה הערבית בישראל. 94.5% מתושבי המשולש הם מוסלמים (בשיר, רוחנא ואלשיח, 2008). באזור הצפון מתגוררים כ-737,000 תושבים ערבים (52.4% מכלל האוכלוסייה הערבית בישראל), ובערים המעורבות במרכז ובצפון עוד כ-97,500 נפש. על פי חלוקה זו, כמחצית מאזרחי ישראל הערבים גרים בצפון הארץ, מעט יותר מ-20% באזור המשולש וכעשירית בערים המעורבות (הלמ"ס, 2011). מכאן, שהעבודה תעסוק בכ-80% מתושבי המדינה הערבים.

לאורך רוב שנות קיומה של המדינה נשמר בצפון רוב דמוגרפי ערבי לעומת מיעוט יהודי, אשר הביא את ממשלת ישראל בסוף שנות השבעים להחלטה על "ייהוד הגליל", במטרה לקדם פריסת אוכלוסייה יהודית. לשם קידום מהלך זה הוקמו ארגונים, עמותות ומשרדים

ממשלתיים. בשנת 2010 היו בגליל 53% ערבים ואילו 43% יהודים (ביסטרוב וסופר, 2010).

תוצאות מלחמת העצמאות גרמו, בין השאר, לעקירת יישובים ערביים; חלק מהתושבים הערבים ברח למדינות שכנות והפך לפליטים וחלק הסתפח ליישובים סמוכים והפך לפליטים פנימיים.

בחלק מהיישובים מהווה ציבור זה רוב על פני תושביו המקוריים של הכפר (בכפר ג'דידה-מכר, לדוגמה). הפליטים הפנימיים התיישבו בדרך כלל בשכונות נפרדות בתוך היישובים. אוכלוסיית פליטים זו נמדדת בכ-25,000 נפש בשנת 1949 ובכ-250,000 עד 300,000 נפש כיום (כהן ה', 2000; רכס, 2003). מספרם המדויק של הפליטים נתון לוויכוח, מאחר שיש לכך משמעויות רבות על ניהול המשא ומתן לשלום בין ישראל לרשות הפלסטינית. למשל, בעניין איחוד המשפחות בין תושבי השטחים לאזרחי המדינה. מאז הסכמי אוסלו עברו להתגורר בתוך ישראל כשלוש מאות אלף פלסטינים. מלבד המשמעות הדמוגרפית של נתון זה, נודעת לו חשיבות רבה גם בכל הקשור לאופייה של החברה הערבית בישראל, להזדהותה עם מצוקות הפלסטינים בשטחים ולשאלת הנאמנות למדינת ישראל (בוקעי, 2008). כצעד מנע לתהליכים אלו החליטה ממשלת ישראל, לפני מספר שנים, על הקפאה זמנית של מתן אזרחות ישראלית לתושבים פלסטינים שנישאו לישראלים.

שיעור אוכלוסיית הערבים בתוך מדינת ישראל עלה וירד לאורך השנים, בעיקר כתוצאה מגלי עלייה יהודית גדולים, בשנות החמישים ובשנות התשעים. עליות אלו מיתנו את שיעור הערבים באוכלוסייה, שנשען על ילודה גבוהה; 3.6 במשפחות ערביות מול 2.9 במשפחות יהודיות בשנת 2008 (הלמיס, 2009). חשוב לציין, כי רמת הילודה במגזר הערבי יורדת לאורך השנים, וכיום היא אינה רחוקה מזו של היהודים. הפער בקצב גידול הילודה בין יהודים לערבים הוא 1.6% מול 2.4% בהתאמה (ישיב וקסיר, 2013). קצב הפרייון צפוי להצטמצם, והוא יעמוד בין השנים 2016-2020 על 3.67 בקרב היהודים ו-3.74 בקרב

המוסלמים. הגם שאם מוסלמית תלד בממוצע את ילדה הראשון בגיל של 23.5 לערך, בעוד שאם יהודיה תעשה זאת בגיל 28.5, גודלו של התא המשפחתי, הן היהודי והן הערבי, צפוי להיות דומה מאוד (שם). משמעותם של נתונים אלו היא, שלמרות שלאורך השנים השתנה מספרם היחסי של הערבים בתוך המדינה, החל משנות התשעים - לאור הפסקת גלי העלייה הגדולים מקרב יהדות התפוצות וצמצום שיעור הילודה במגזר הערבי - נותר גידול קבוע אך אטי בשיעור הערבים בתוך האוכלוסייה בישראל. עד סוף 2035 צפויה האוכלוסייה היהודית למנות כ-8.3 מיליון נפש, והיא תהווה כ-73% מכלל האוכלוסייה במדינה, בעוד שהאוכלוסייה הערבית תמנה 2.6 מיליון נפש והיא תהווה כ-23% מכלל האוכלוסייה (הלמ"ס, 2013). בריאות הציבור ותוחלת החיים צפויות לעלות מעט ולעמוד על 82 שנים בקרב יהודים זכרים ו-78.3 בקרב מוסלמים (שם). זהו הבדל משמעותי מאוד בהשוואה לתוחלת החיים במדינות ערב השכנות. נתון נוסף, שיכול להצביע על פערים בין הציבור היהודי לערבי ניתן למצוא בכך שארבע הערים עם תוחלת החיים הנמוכה ביותר הן ערים ערביות או מעורבות (בהן לפחות 20% מהאוכלוסייה הם ערבים): רהט, נצרת, רמלה ולוד. האוכלוסייה הערבית בישראל היא צעירה מאוד - כ-37% ממנה הם בין הגילאים 13-0. שיעור תמותת התינוקות במגזר הערבי גדול מזה של היהודי - 5.6 מיתות לאלף לידות בקרב הערבים, ואילו 2.7 בקרב היהודים. בשני המגזרים נרשמה ירידה דרמטית במספרים אלו לאורך השנים.

תעסוקה ומצב כלכלי

מבחינה כלכלית קיים פער ברור בין החברה היהודית לערבית. שיעור התעסוקה במגזר, ובעיקר השוני בענפי העבודה, תורמים לפערים חברתיים וכלכליים בין יהודים לערבים. המגזר הערבי מאופיין בשילוב נמוך של נשים בתעסוקה ובנטישה של הגברים את שוק העבודה בגיל צעיר יחסית. זאת, לאור העובדה שמדובר בעבודת כפיים ברובה (בניין, תעשייה) ובשחיקה מצטברת לאורך השנים בקרב המועסקים הערבים. 47% מהערבים בישראל בשנת 2012 עבדו בבניין, בחקלאות ובעבודה מקצועית אחרת (הלמ"ס, 2013). לשם השוואה, בשנת 2005, רק כ-2.7% מהשכירים בענף ההיי-טק בישראל היו ערבים, רובם המוחלט בדרגות זוטרות, כאשר 10% מתוכם הם נשים (עואד, 2006). נתון זה גדל לאורך השנים, אך באחוזים ספורים בלבד, והוא עומד כיום על 4.7% מהשכירים (ששון-עזר, 2011). בעוד ששיעור התעסוקה אצל הגברים דומה - 67% בקרב הערבים ו-68.8% בקרב היהודים - הפער אצל הנשים גדול הרבה יותר. יצוין, כי אצל הנשים הערביות קיים גידול עקבי ומתון לאורך השנים בהצטרפות לשוק העבודה. בשנת 2011, 26.8% מהנשים הערביות היו בשוק העבודה, בעוד שבקרב הנשים היהודיות (ללא חרדים) הנתון הוא 75.3% (סטרבצינסקי, 2013). אחוז הגברים העובדים נמוך במגזר הערבי בהשוואה למדינות כגון סוריה וירדן (שם).

בכל הקשור לאבטלה, מתקיימת שונות לאורך השנים בין המגזרים, אך נתונים עדכניים מצביעים על דמיון רב בין המגזרים, כך שבשנת 2010 היה אחוז המובטלים בקרב הגברים הערבים 6.7% ובקרב היהודים 6.6% (גרא, 2013).

רובם המכריע של משקי הבית הערביים (למעלה מ-60%) שויכו בשנת 2010 לשלושת העשירונים התחתונים בישראל, על פי הכנסה פנויה. ממוצע ההכנסה נטו של משק בית ערבי היה נמוך בכ-40% מזה של

מקבילו היהודי, והוא עמד על 8160 שם בהשוואה ל- 12,078 שם במגזר היהודי. בשנת 2012 היה פער של כ-60% בין השכיר היהודי לערבי. בעוד שהראשון השתכר 9721 שם לחודש, השתכר הערבי 6029 שם בלבד (משרד התמ"ת, 2014). בשנת 2010 עמד הפער בהשתכרות בין העצמאים, יהודים וערבים, על 30% לטובת היהודים (ישיב וקסיר, 2013). 47.5% ממשקי הבית הערביים החזיקו ברשותם מכונית, בעוד שאצל היהודים עמד שיעור בעלי הרכב על 63.8%. בכל הקשור לתקשורת, ב-48.8% ממשקי הבית הערביים היה חיבור לאינטרנט בעוד שאצל משקי הבית היהודיים עמד שיעור זה על 71.9%. היעדר השילוב בין יהודים לערבים וחוסר האינטגרציה בין המגזרים אינו מאפיין רק את המערכות שמהן נעדרים ערבים מסורתית, כמו מערכת הביטחון וענף ההיי-טק, כפי שתואר לעיל. מחקרים מראים, כי רוב האקדמאים הערבים העוסקים בחינוך, עובדים, על פי רוב, בתוך מערכת החינוך הערבית. אקדמאים בתחומי עבודה אחרים, מודרים אף הם מהמשק הישראלי, ועל כן פונים לעבוד בתוך היישובים הערביים עצמם, דבר המביא לצמצום השילוב בין המגזרים (מוסטפא, 2006 ; Lewin-Epstein, Noah, and Semyonov, 1993).

חינוך

הפערים בחינוך מובילים בדרך כלל גם לפערים בתחום הכלכלי-חברתי, מאחר שקיים קשר ישיר בין רמת ההשכלה לרמת השכר המשולמת לעובדים. ככל שהמועסק משכיל יותר, כך עולה רמת ההכנסה שלו בעבודה. מכאן, שלחינוך יש משקל משמעותי ורלבנטי למחקר זה. בשנת 2010, בקרב גברים בגילאים 20-64 במגזר הערבי, 25% היו בעלי השכלה של 13 שנים לפחות, ובהתאמה - 53.2% בשכבה המקבילה אצל היהודים, משמע - יותר מכפול. בקרב הנשים עמד הפער בתחום זה בין הערביות ליהודיות על 26.5% מול 59.4% בהתאמה (גרא, 2013). שיעור הזכאים לבגרות בשנת 2011 היה כ-44% בקרב הבנים הערבים מול

63.4% אצל היהודים. פער דומה של כ-20% נרשם גם אצל הבנות. הצפיפות בכיתות הערביות הייתה גדולה יותר מאשר בקרב היהודים; בממוצע כשלושה תלמידים נוספים בכל כיתה ביסודי, בחטיבת הביניים ובתיכונים (שם). שיעור הנשירה בתיכון היה כמעט כפול במגזר הערבי לעומת היהודי (21% מול 11% בהתאמה). מאחר שצעיר הנושר מלימודיו הופך לעתים לבן-נוער בסיכון, הסיכוי שיפנה לעולם הפשע הוא גדול ומטריד. גם פתיחת המכללות והרחבת הנגישות להשכלה גבוהה בישראל השפיעה על המגזר הערבי. בעוד שבשנות השבעים היו מעט פחות מ-3% מהסטודנטים בישראל ערבים, נתון זה טיפס לכדי 9% בשנת 2007, (אבו-עסבה, 2008). על פי המועצה להשכלה גבוהה, בשנת 2013 עומד נתון זה על 11.4%, למרות שחלקם היחסי של הערבים בגיל הלימודים האקדמיים הוא כ-26% (וילף, 2013). פערים גדולים נרשמו בין המגזרים, לטובת היהודים, בעמידה בתנאי הסף לקבלה לאוניברסיטה (45.7% לעומת 28.7% בקרב הבנים ו-52.8% לעומת 41.8% בקרב הבנות). בקרב מסיימי הלימודים במוסדות להשכלה גבוהה בישראל בשנת 2011 היה חלקם של הערבים 9% בתואר ראשון, כ-5% בתואר שני ו-3% בתואר שלישי. פערים אלו קיימים גם במכללות, שם היה שיעור הערבים מכלל מקבלי התארים נמוך עוד יותר ועמד על 8.8% (גרא, 2013).

חברה ורווחה

הפערים הכלכליים, כמו גם היותם של הערבים מיעוט בתוך רוב יהודי, הובילו ליצירת פערים חברתיים גדולים בין המגזרים. הפערים יוצרים מצוקה, תחושת קיפוח ושורה של בעיות פנימיות בתוך המגזר הערבי. שיעור העוני בחברה הערבית טיפס בעשור האחרון מ-41.2% בשנת 2001, ל-54% בשנת 2006, והוא עמד על 53.9% בשנת 2009 (סבירסקי וקונור-אטיאס, 2011). באותה השנה פנו לשירותי הרווחה, לצורך קבלת סיוע, משפחות ערביות עם ילדים בכמות כפולה מזו של היהודים

(36% לעומת 17% בהתאמה). בשנת 2008 טיפל עובד סוציאלי במגזר היהודי ב-375 תיקים, ואילו מקבילו במגזר הערבי ב-502 תיקים - פער של 30% (ויילר-פולק, 2011). בשנת 2010 עמד היחס בין שני המגזרים על 350 תיקים לעובד סוציאלי אצל היהודים, לעומת 350 אצל עמיתו הערבי (אבו-עסבה 2010). נתון רלבנטי נוסף לבחינת חוסנו של התא המשפחתי הוא יכולת עמידה בהוצאות של משקי הבית. 45% ממשקי הבית הערביים דיווחו בשנת 2010 על חוסר יכולת לעמוד בהוצאות, לעומת 32% בקרב היהודים. מחקר שנערך בגוינט בשנת 2012 מצא, כי כרבע (23%) מהילדים הערבים נמצאים בסיכון, בהשוואה ל-16% בכלל האוכלוסייה הישראלית (מגיר, 2012). החברה הערבית אלימה יותר מזו היהודית. בדוח, שנערך בכנסת ב-2010, עלה כי הערבים, המהווים כ-20% מהאוכלוסייה, היוו 41% מכלל החשודים בתיקי רצח, 36% מכלל החשודים בתיקי ניסיון רצח, 36% מהמעורבים בתיקי תקיפה חמורה, 40% מהמעורבים בתיקי הצתה, 36% מהחשודים בתיקי שוד ו-43% מהחשודים בתיקי שוד בנסיבות מחמירות. האלימות בתוך המשפחה בחברה הערבית רבה יותר מזו שבחברה היהודית, אך ברובה אינה מדווחת כלל (הכנסת, 2010). ביטוי נוסף למצב החברתי במגזר הערבי ניתן למצוא בתחום תאונות הדרכים. שליש מההרוגים בתאונות דרכים בשנת 2011 הם מהמגזר הערבי, בעוד שחלקם באוכלוסייה הוא, כאמור, 20% בלבד. שיעור הנהגים הערבים, שנהרגו בתאונות דרכים, עמד על 43% מכלל הנהגים ההרוגים בין השנים 2007-2011. חלקם של הנהגים הצעירים הערביים, שהיו מעורבים בתאונות בשנת 2011, כפול מחלקם בקרב בעלי הרישיונות בגיל זה (אור ירוק, 2012).

ממשל ופוליטיקה

לאורך השנים הייתה הזירה הפוליטית התחום הכמעט יחיד, בו יכלו הערבים לייצג את עצמם. זאת, לאור הזכות של כל אזרח במדינה לבחור ולהיבחר לכנסת. הייצוג הערבי בכנסת נותר ללא שינוי משמעותי לאורך השנים - כ-10-12 מנדטים למפלגות הערביות, מתוך מאה ועשרים חברי כנסת. יש הרואים בחברי הכנסת הערבים גורם מתסיס ו'לעומתי', שאינו מייצג נאמנה את הציבור הערבי, מאחר שהם מניחים על סדר היום הציבורי נושאים לאומיים ולא אזרחיים (רכס, 1998). עד כה לא ישבה מעולם מפלגה ערבית בקואליציה, ובמקרה יחיד מונה ערבי לתפקיד של שר - ע'אלב מג'דאללה אשר מונה לשר המדע מטעם מפלגת העבודה וכיהן בתפקיד כשלושה חודשים. מכל אלו עולה, שהמפלגות הערביות עצמן לא היו שותפות עד היום לממשלה בישראל (ג'מאל, 2006). להיעדר הייצוג הערבי בקואליציה היה מחיר לאורך השנים. במהלך כהונת ממשלת נתניהו הקודמת (2009-2013) בלטו ניסיונות חקיקה, אשר נתפסו כבעלי גוון אנטי ערבי, כגון 'חוק המואזינים' ו'חוק הנאמנות' (הרמן, אטמור, הלר ולבל, 2012). מפת סדר העדיפויות הלאומיות נתנה ביטוי להשקפת עולם ימנית, משום שניתנה עדיפות להתנחלויות על פני הפריפריה ויישובים ערביים. בתוך הממשלה ובוועדות המרכזיות לא הייתה נציגות אפקטיבית לפרלמנטרים הערבים והדבר תרם לניכור ולחוסר יכולתם של ראשי המגזר להשפיע על סדר היום הציבורי. בכל הקשור למחאה ולדפוסיה מצד המגזר, יודגש כי היעדר נגישות לגורמי השלטון והממשל משמש זרז משמעותי להנעת פעילות כזו (ליימן-ווילציג, 1989).

גם במפלגות יהודיות, בהן קיים ייצוג ערבי, דוגמת מפלגת העבודה ומר"צ, מתקשה חבר הכנסת הערבי לייצג נאמנה את הזרמים המרכזיים בציבור הערבי, מאחר שככלל, העיסוק בחברה הערבית בפרלמנט הישראלי נדחק לשולי הפוליטיקה או שנתפס ככזה, שעוסקות בו בעיקר מפלגות ערביות או מפלגות שמאל. במישור

המוניציפאלי ניתן לציין את משבר הרשויות המקומיות כגורם מרכזי משפיע על יחסי חברה-שלטון מרכזי. ברבות מהמועצות הערביות מונתה ועדה קרואה לעמוד בראש היישוב לאור פשיטת רגל אליה הגיעה המועצה המכהנת. הוועדה הקרואה הראשונה במגזר הערבי מונתה בכפר כאבול שבגליל בשנת 1987, ומאז 2004, 69% מהוועדות הקרואות מונו ביישובי מיעוטים, כמו בבקה אל-גרביה, בנחף, בדיר אל-אסד ועוד.

מצב זה הביא לשורה של תופעות, הממחישות את המתח הקיים במדינה בין יהודים לערבים ובין הערבים לממסד, כאשר בראש ראשות ערבית עומד לעתים ממונה יהודי, שהציבה המדינה כמינוי בפועל. ביישובים אלו הביא החוב הכספי של המועצה לצמצום משמעותי ולפגיעה בשירותים שמקבל האזרח, כמו חינוך, ניקיון, תברואה ועוד. היעדר שירותים אלו מניע מעגל קסמים, שבמסגרתו הפסיק חלק מהציבור לשלם מסים, דבר שהביא לגירעונות במועצה, וחוזר חלילה. תופעת אי תשלום מסים היא גורם משפיע מרכזי בחברה הערבית ביחסיה עם השלטון המקומי והמרכזי (עזיזה, 2008).

חולשת הרשויות התבטאה גם באוזלת יד מול השלטון ובחוסר יכולת לקדם נושאים מוניציפאליים, שבמרכזם תכניות מתאר רלבנטיות ליישובים. היעדר התכנון הביא, בין השאר, לבנייה בלתי חוקית רחבת היקף, אשר גררה צווי הריסה והוצאתם לפועל על ידי המשטרה. תהליך זה הוליד מוקד סכסוך חדש בין האזרח הערבי לרשות. יצוין, כי במגזר הערבי נודעת להריסת בתים משמעות תרבותית עמוקה מאוד, והדבר אך העצים את המתח מול הממסד.

המנהיגות הערבית מפולגת ומסוכסכת ומקשה על הנעת תהליכים, שייטיבו עם החברה הערבית. בחלק מהמועצות שולטת הנהגה חמולתית, הנתפסת כמיטיבה בעיקר עם בני המשפחה, ולא עם הציבור כולו. ביישובים הגדולים ובערים אין להנהגה כלים מספקים להתמודד עם צרכי הציבור לאור היעדר גבייה, אפלייה תקציבית מצד הממשלה והיעדר תכניות מתאר. ברמה הפוליטית קיימים דפוסים של אי הצבעה

לכנסת או הצבעה לרשימות ערביות בלבד. הדבר גורר מצב שבו אין לאזרח יכולת להשפיע על מצבו בתהליך דמוקרטי תקין. ראוי לציין, כי חלק מהמפלגות היהודיות זיהה זאת, והן פונות לציבור הערבי כדי שיתמוך בהן, דבר המייצר תחליף להנהגה הערבית המסורתית. כך, ניתן למצוא בקרב המגזר הערבי הצבעה למפלגות כגון ש"ס. חלק מהתנועות, שלהן אג'נדה לאומית, נמנעות מלהשתתף בזירה הפוליטית ('התנועה האסלאמית', 'בני הכפר') והן מתמקדות בפעילות מחאה בעלת גוון לאומי ולא אזרחי.

אידיאולוגיה, לאומיות והקשר לפלסטינים בשטחים

מאז הקמת המדינה נקרע הציבור הערבי בין אזרחותו הישראלית וחיייו במדינת ישראל, על כל המשתמע מכך, לבין הלאומיות הערבית והזהות הפלסטינית שהייתה לו עד קום המדינה. הגבולות, ששורטטו בין ישראל לשכנותיה, החל משנת 1948, טישטשו אך במעט את עובדת היותם של הערבים במדינה חלק מהעם הפלסטיני. חלק אחר מהעם הפלסטיני נשאר בישראל, וחלק ממנו השתקע במדינות האזור, בהן קיבל אזרחות מקומית, בעיקר בירדן. ראוי לציין כי במספר מדינות, כדוגמת לבנון, לא ניתנה אזרחות קבע לפליטים הפלסטינים ואלו נותרו חסרי מעמד. יש המכנים את מלחמת העצמאות כ'נכבה' (שואה), לאור תוצאותיה ומשמעותה לעם הפלסטיני. במהלך השנים הדגישו ראשי הציבור והאליטות הערביות, לא אחת, את העובדה שהם רואים עצמם פלסטינים מבטן ומלידה (עיאנס, 2003). גישה זו הפכה את האזרחים הערבים לחשודים בנאמנות כפולה, והדבר הביא את המדינה לנקוט בצעדים, במטרה לצמצם את הסיכון הנשקף, לכאורה, מציבור זה. הממשל הצבאי וחוקים לשעת חירום מנעו תנועה חופשית של אזרחים ערבים והטילו עליהם מגבלות נוספות עד להסרתן ב-1966 (שיפטן, 2011).

השייכות האידיאולוגית לעם הפלסטיני מוצאת את ביטוייה בדרכים שונות ומגוונות, כגון ציון ימי אזכור הקשורים להיסטוריה הפלסטינית ('יום הנכבה' - התבוסה במלחמת העצמאות, 'יום הנכסה' - ההפסד במלחמת ששת הימים); קיום הפגנות מחאה על רקע אידיאולוגי לאומי; מעורבות בטרור פלסטיני והקמת קבוצות, ארגונים ותאים, שעיקר פעילותם היא שמירת הזהות הפלסטינית בקרב ערביי ישראל. בזיכרון הערבי הקולקטיבי חקוקים מספר אירועי מחאה אלימים, אשר בסיומם נהרגו מפגינים על ידי כוחות הביטחון הישראליים. ראוי לציין בהקשר זה את אירועי מרץ 1976, שם הביאה הפקעת האדמות בגליל למהומות, שבמהלכן נהרגו שישה מפגינים על ידי המשטרה, וכן את אירועי אוקטובר 2000, שבמהלכם הביאו אירועים אלימים רחבי היקף למותם של 13 אזרחים ישראלים (מהם אחד יהודי) ושוהה בלתי חוקי מעזה, אשר בעקבותיהם הוקמה ועדת אור, שחקרה אירועים אלו ומצאה אשמים משני הצדדים - הן הערבי והן הממסד היהודי וכוחות הביטחון הישראליים. היותם של הערבים הישראלים פלסטינים במקור מוביל לכך שהם חולקים על מדיניות ישראל בסוגיות לבה, הקשורות לסכסוך הישראלי-פלסטיני ואשר במרכזו עומדות שאלות כגון סוגיית חלוקת ירושלים, סימון גבולות המדינה, בדגש על אלו מול הרשות הפלסטינית וזכות השיבה (סמוחה, 2013). לעובדה, שהציבור הערבי נקט עמדה בסכסוך הישראלי-פלסטיני, יש משמעויות נוספות. בכירי המגזר מצהירים בגלוי על תמיכתם בעניין הפלסטיני, כולל ייעוץ וליווי של הצד הפלסטיני בדיאלוג המדיני מול ישראל, כפי שעשה בזמנו חבר הכנסת אחמד טיבי. סקר שנערך ב-2012 הראה, כי 49% מהציבור הערבי סבור שראוי שתקום מדינה פלסטינית במקום ישראל (שם). השירות הצבאי אינו מוגדר כחובה עבור האזרחים הערבים, וגם השירות האזרחי נתפס עדיין כשירות בעל גוון ביטחוני. הדבר מביא לשיעור נמוך יחסית של התנדבות לשירות. בשנת 2011, 6.9% מהצעירים הערביים בגילאי 20-24 התנדבו לשירות, סך של 1459 מתנדבים (סמוחה ולכטמן, 2011). עיתון 'הארץ' פירסם בפברואר 2013

סקר, לפיו 70% מהצעירים הערביים מתנגדים לגיוס לשירות לאומי, מחציתם על רקע של חוסר הלימה בין השירות לבין זהותם הלאומית (חורי, 2013).

בין שטחי יהודה ושומרון לבין ישראל מפרידה כיום גדר ביטחון. בעבר, טרם הקמתה, הייתה באזור תנועה חופשית כמעט לגמרי של פועלים ומסחר בין ישראל לגדה. לאחר הקמת הגדר, ובעיקר עקב פריצת 'האנתפאדה השנייה' וחיזוק המרכיב הביטחוני בקו התפר, צומצם הקשר בין האוכלוסייה הפלסטינית לערבית. מזה מספר שנים, בעיקר משנת 2005, מעודדת מדינת ישראל את המסחר עם השטחים כדי לחזק את הכלכלה הפלסטינית, דבר שתורם בעקיפין לשקט הביטחוני. כיום, מתקיים סחר בהיקף נרחב בין ערביי ישראל לערביי השטחים, והדבר מביא מדי יום למפגשים של סוחרים ישראלים ופלסטינים, לכניסה של אלפי פועלים פלסטינים לישראל ולקניות שעורכים חלק מבתי האב הערבים מהמשולש והגליל בערי הגדה. ההיתוך הכלכלי בין החברות מפגיש שוב את שתי האוכלוסיות משני צדי הגדר. פן משמעותי נוסף, הקשור לחיבור בין ערביי השטחים לערביי ישראל הוא הנישואין. עשרות אלפי ערבים וערביות מהשטחים נישאו במרוצת השנים לאזרחים ישראלים וזכו לאיחוד משפחות, דבר שהביא לכך שכ- 300,000 פלסטינים עברו להתגורר בתוך תחומי הקו הירוק. יצוין, כי מאז יולי 2003 שונה חוק האזרחות והכניסה לישראל, ולא ניתן, על פי חוק, לתושב שטחים לקבל אזרחות ישראלית או לשפר את מעמדו בתהליך התושבות - תוצאה של הוראת שעה, שעברה בכנסת במהלך האנתפאדה. החיבור הכלכלי, החברתי, האזרחי והתרבותי המחודש בין האוכלוסיות, אשר נותקו בפועל מאז 1967 על ידי גבול וגדר, מקרב ומעמיק את הרעיון הפלסטיני בחברה הערבית בישראל. לעירוב המחודש בין האזרחים הפלסטינים לישראלים יש השפעה על סדר היום הפוליטי של ערביי ישראל, ויש בו כדי לתמוך משמעותית בתהליך הפלסטיניזציה של ערביי ישראל.

המרכיב התרבותי

תקצר היריעה מלתאר את הדמיון הרב, אך גם את חילוקי הדעות והניגודים הקיימים בין האסלאם ליהדות. מדובר בשתי דתות מונותאיסטיות, כשהאסלאם צמח למעשה מתוך היהדות. זרמים בולטים באסלאם רואים ביהדות כפירה ודת שיש להילחם בה מלחמת קודש (ג'יהאד). כבסיס מרכזי לשונות בין החברה היהודית לערבית עומדים הבדלי הדת. בשנים האחרונות מזוהה הקצנה דתית בקרב הציבור היהודי והערבי. עליית כוחה של התנועה האסלאמית, לצד התגברות הזרמים הסלפים בקרב ערביי ישראל, מעידים על כוח המתחזק של האסלאם הפונדמנטליסטי בישראל. במקביל, ניכרת בקרב הציבור היהודי עלייה מסוימת של החוגים הדתיים, כך ששני קצות הקשת הדתית מתרחקים זה מזה. בשנת 2009 דיווחו 59% מהציבור היהודי כי הם דתיים, מסורתיים או חרדים (הלמ"ס, 2013). בין המגזרים יש חסמי שפה. מיעוטו של הציבור היהודי דובר ערבית, בעוד שבקרב הציבור הערבי יש דוברי עברית, הגם שבחלק מהיישובים, בעיקר בקרב הדור הצעיר, ניכרת אי ידיעת השפה העברית אצל צעירים ונשים - מגזרים שיש להם חיכוך מועט עם יהודים. מדובר בפער משמעותי בין שתי החברות, התורם לנתק ביניהן. החברה הערבית סגורה ומשפחתית יותר מעצם טיבה, בניגוד לחברה היהודית שהיא מערבית ופתוחה יותר. בחינת דימויים הדדיים מעלה, כי למעלה ממחצית החברה הערבית תופסת את היהודים כאלמים, גזענים ורמאים, בעוד שכשליש מהחברה היהודית רואה את הערבים כאלמים, כמי שאינם שומרי חוק, וכמי שלא יגיעו לרמה האינטלקטואלית של היהודים (סמוחה, 2013) מדינת ישראל מקפידה לשמור על צביונה היהודי, כחלק מהגדרתה כבית לאומי ליהודי העולם. הגדרה זו, הגם שאינה מוחקת סממנים ערביים ואסלאמיים, יש בה כדי לקרוא תיגר על התרבות הערבית בארץ.

המרכיב הגאופוליטי

השפעות על יחסי יהודים-ערבים במדינה מגיעות אף מהסביבה החיצונית, הרחוקה יותר. התהליכים העוברים על העולם, ובמיוחד על המזרח התיכון, מגיעים ישירות לצרכנים בעידן בו התקשורת והרשתות החברתיות מביאות כל בדל מידע ישירות לציבור. מעמדם של מיעוטים בעולם הוא נושא טעון, המונח לפתחן של מדינות נוספות. אוסטרליה, למשל, נדרשה לבחון מחדש את יחסה למיעוטים בארצה, ולאבחן האם מדובר ב'מיעוט לאומי', 'מיעוט הגירה', 'ילידים' או הגדרה אחרת (אור, 2003). במזרח התיכון הציבה הטלטלה האזורית בפני ערביי ישראל זווית התבוננות חדשה על מצבם בהשוואה לזה של אזרחי המדינות השונות. האזרחים הערבים ראו כיצד משטרים ותיקים נופלים בלחץ ההמון הצעיר, והדבר חיזק את האמונה שמחאת הרחוב יכולה לחולל שינויים משמעותיים (זועבי, 2013). בנוסף, עליית האסלאם הסוני בחלק מהמדינות, הביאה לכך שהציבור הערבי בישראל ראה עצמו כחלק מהמהפכה הסונית השוטפת את המזרח התיכון. לצד כל אלו, גילויי האלימות וצמצום חופש הביטוי של הציבור בארצות כסוריה ומצרים, המחישו לערביי המדינה יותר מכל עד כמה מצבם טוב בהשוואה למתרחש סביבם. הצורך של ישראל להיעזר במדינות אירופה ובארצות הברית לקידום אינטרסים ישראליים ולחיזוק הכלכלה ברור גם לצד הערבי. הדבר הביא לכך שחלק מפעילות המחאה עבר לזירות בחוץ לארץ. הרצון לערב את מדינות העולם בסכסוך הפנימי בישראל הביא לפעילות דה לגיטימציה ענפה של גורמים בולטים בחברה הערבית-ישראלית באירופה, באפריקה, במזרח ובאסיה וכמובן במדינות כגון טורקיה, מצרים וירדן, אשר המצב הפוליטי בהן הביא לתמיכה כמעט מיידית בעמדתם של ערביי ישראל. במסגרת כנסים, מחאות וראיונות בתקשורת הוצג הצד הערבי בסכסוך תוך התמקדות בעוול הנגרם לאזרחי המדינה הערבים על ידי אפליה וחוסר שוויון מצד הממסד היהודי.

פרק ב' - המחאה החברתית - שורשיה, צביונה והגורמים להנעתה

עקרונות ויסודות

'מחאה' מוגדרת במילון כהתנגדות, טענה, תביעה, תלונה, התלוננות, ערעור, הבעת התנגדות נמרצת (אבן-שושן, 1997). חברות דמוקרטיות וסובלניות מאפשרות ייצוג לרעיונות ולגישות מגוונות. עקרון הייצוג משמעותו שדעות אלו יבואו לידי ביטוי בצורה חופשית ומשוחררת, הגם שיש חילוקי דעות לגביהן בין האזרחים. מערכת צריכה לאפשר ייצוג פעיל ואפקטיבי של מיעוטים. במידה שדבר זה לא מתקיים, נוצרים ניכור ומתיחות בין הרוב למיעוט במדינה, תופעות המעודדות מחאה (גימאל, 2006).

העיסוק במחאת ערביי ישראל והיחס בינם לבין מדינת ישראל מחייב התבוננות רחבה על התופעה. ניתן אמנם לבדד אירוע מחאה יחיד (למשל הפגנה), ולבחון אותו מזוויות שונות, אך צורת התבוננות זו תהיה חלקית בלבד. מחקרים רבים נערכו בנושאי המחאה, מאחר שמדובר בתופעה אנושית, המשיקה עם תחומים רבים - פוליטיקה, סוציולוגיה, מדעי החברה, מדעי המדינה, פסיכולוגיה ועוד. מחקרים אלו מנתחים את המחאה בארבעה רבדים מרכזיים (חסון, 1987):

1. התנאים שמהם נולדה המחאה - מכלול הבעיות החברתיות, הכלכליות, הפוליטיות והפסיכולוגיות העומדות בשורש התופעה ;
2. בניית ארגוני המחאה - המעבר מבעיה (פרטנית או כללית) לשלב שבו קבוצה יוצרת מנגנון מסודר, הנוטל על עצמו לפעול להשגת פתרון. המנגנון יכול הנהגה, חלוקת עבודה, הגדרת יעדים ואף את מיסוד הפעילות ;
3. דפוסי המחאה - האידיאולוגיה ואסטרטגיית הפעולה של הקבוצות המוחות ;

4. תוצאות - תוצאות כלכליות, פוליטיות, חברתיות ואחרות מנקיטת המחאה.

מדינת ישראל ידעה לאורך כל שנותיה צורות שונות של ביטויי מחאה בין האזרח לממסד. מחאה זו מושפעת מגורמים שונים, שיש להכיר ולנתח. כדי להסביר מחאה מהי, יש צורך בראייה מתכללת ורחבה שתכלול משתנים נוספים, כגון מגמות פוליטיות וחברתיות (ליימן-ווילציג, 1992), תחושות אפליה וקיפוח, אי שוויון, יחסי רוב-מיעוט, מתחים עדתיים ודתיים ועוד. לדוגמה, המתח בין החברה היהודית לערבית יצר במהלך השנים ביטויי מחאה משני הצדדים. בטרם נתמקד במחאת הציבור הערבי, ראוי להתעכב ולהבחין בין סוגי המחאות השונות, מקורן ומידת השפעתן על השלטון. אין גורם בעל מונופול על המחאה, וניתן לראות כיצד היא התפתחה בקרב הציבורים השונים בדרכים מגוונות. על המחאה משפיעים (רשימה חלקית) יחסי רוב מיעוט, אופי המדינה וצורת השלטון בה, כמו גם דת, תרבות ומורשת (ליימן-ווילציג, 1997). על ציר הזמן מקבלות תופעות דומות שמות ותיאורים נבדלים. כך, יכולה הפגנת רחוב להיתפס במקום אחד כפעילות לגיטימית ושקטה ובמקום אחר כאירוע אלים וייחודי. מחאה היא הבעת עמדה ודרך לביטוי של התנגדות. קיימות ארבע דרגות שונות של מחאה, אשר יוצגו בסדר חומרה עולה (שם):

1. ויכוח - גישה ספקנית הבוחנת את צדקת העשייה של האחר;
2. מחאה - ביטוי פיזי הנובע מהרגשה של אי צדק ודרישה לשינוי המצב;
3. אי-ציות - התבטאות נגד סמכות, הכוללת חדירה לתחום הפעילות הלא חוקי;
4. מרדנות - הערך העליון של ההתנגדות, הכופרת בלגיטימיות של המנהיג או המשטר ופועלת נגדו.

אף שווילציג מתייחס במקרה זה למחאה יהודית, סולם זה יכול לשמש גם עבור התבוננות בהתנהגות של ציבורים נוספים, דוגמת המגזר הערבי בישראל. שפרינצק טוען, כי ככל שמתקרבים למדרגת אי ציות, גובר הסיכוי לשימוש באלימות, גם אם לא הייתה כוונה לכך בפועל (שפרינצק, 1994). ברקע להיווצרותה של המחאה מונחים שורשים פסיכולוגיים, וקיימים תהליכים בחברה המניעים ומעודדים היווצרות תופעות של מחאה (חסון, 1987). שינויים במערכת החברתית, תמורות פוליטיות ותהליכי מודרניזציה מוכרים כגורמים המקדמים מחאה. פערים אישיים ופסיכולוגיים אצל הפרט גורמים לעיצוב המחאה, כפי שהיא באה לידי ביטוי בשטח (Turner and Killian, 1972). כאשר הפרט מפרש פער קיים בצורה ביקורתית, ורואה בו אי צדק ואי שוויון, הדבר מניע אותו לכדי פעולה. התבוננות במצבם של אחרים ובחינת המעמד, ההישגים והשוויון בין הקבוצות מביאים להתפתחות תחושות של קיפוח וחסך והם מקדמים משמעותיים, המביאים לנטייה לפעול (Gurr, 1970).

פעילות מחאה משותפת של בני האדם דומה במובנים רבים למקרים אחרים, בהם מתקיימת פעילות קולקטיבית, דוגמת בהלה או התפרצות. גם במחאה פועל דחף אנושי חזק (דוגמת פחד או תסכול), המניע את האדם לעשייה. דחף זה הוא הזרם התת-קרקעי העומד בבסיס המחאה הקבוצתית (ג'קסון ושטיין, 1984). למחאה כזו יש בדרך כלל רציונל מסודר והיא מכוונת כלפי הממסד. כאשר הפרט מאורגן בתוך קבוצה, ארגון או תנועה, עולה כוחו משמעותית. על פי רוב, המושג מחאה יופיע בספרות בשילוב עם ציון פעילותם של תנועות מחאה. ההנחה הרווחת היא, שהאדם נוטה לפעול בקבוצות, ושביכולתו להשפיע ולשנות, גם כאשר עומדים מולו קשיים, קל וחומר כאשר מדובר בקבוצה הפועלת יחד ובתיאום. יש בהיסטוריה. דוגמאות רבות של התאגדויות והתארגנויות של יחידים במטרה לפעול יחד כדי להביא לשינוי (קליאן, 1984). החיבור של פרטים בודדים לתנועה אחת מביא

עמו בדרך כלל גם סממנים נוספים של לכידות חברתית, כגון סמלים משותפים, נורמות ודרך פעולה מועדפת על הקבוצה. בתוך קבוצות המחאה השונות ניתן לבדוד חמישה מרכיבים שונים, המבדילים בין קבוצה לקבוצה (ג'קסון ושטיין, 1984):

1. אפיקי הפעולה השונים - מה היא דרך המחאה המיושמת בפועל;
2. ההרכב הסוציאלי של הקבוצה - החתך הסוציו-אקונומי של הקבוצה, האם מדובר במיעוטים, מעמדם בחברה של חברי הקבוצה;
3. האידיאולוגיה מאחורי המחאה - על פי רוב מדובר בתוצאה של הרכב הקבוצה;
4. הכיוון והמטרות שנבחרו למחאה - פעילות ישירה מול הממסד, פעילות הממוקדת ברתימת הציבור;
5. הדפוס הארגוני שהקבוצה מגבשת לעצמה - דרך פעולה ארגונית, דפוסי מנהיגות.

פעילות מחאה מאפיינת מקרים של התנגשות בין רוב למיעוט. יפתחאל טוען, כי על פי מספר רב של חוקרים (Gurr, Connor, Esman ונוספים), למיעוט יש שתי דרכים מרכזיות לפעול נגד השליטה של הרוב - מחאה המונית וכרסום בלגיטימציה (יפתחאל, 1997). מחאה רחבת היקף ושימוש בכלים מפלגתיים ודרכם פנייה לציבורים גדולים, מערערים את יציבות הרוב וקוראים תיגר על המצב הקיים. עקיפת מוסדות השלטון או יצירת מוסדות חלופיים והתנגדות אלימה לממשלה ולמגזר השולט יביאו בדרך זו למצב דומה. שתי דרכי מחאה אלו נועדו לערער את ההגמוניה של הרוב בדרכים שונות. התפתחות המחאה החברתית מושפעת מרעיונות ומגישות חברתיות שונות, שעיצבו את החברה האנושית. Della Porta and Diani (1976) טוענים, כי עד סוף המאה השמונה עשרה היו אלו הרעיונות הדתיים, שעמדו מאחורי ההתארגנויות השונות, דבר שהביא לא אחת למלחמות

ולמאבקים בין דתיים. התפתחות ההשכלה לצד המהפכה התעשייתית במאה התשע עשרה הביאו לשזירת אלמנטים שונים, חילוניים על פי רוב, בתוך סדר היום החברתי. כך, נמצאו תנועות שונות, שתמכו ברעיונות סוציאליסטיים וליבראליים או לחילופין רדיקאליים יותר. מטרת המחאה הייתה לעצב חברה טובה וצודקת יותר. אופי המחאה כמו גם צורת הביטוי שלה בפועל, הושפעו מהתקדמות הטכנולוגיה, מהרעיונות החברתיים המובילים באותה עת ומהתחדשות שיטות הפעולה. לתנועות המחאה בארצות המתועשות באירופה ובאמריקה היו מאפיינים משותפים על פי רוב (Walzer, 1988):

1. רעיונות פוליטיים שעמדו בבסיס המחאה, אשר קראו לשינוי הסדר החברתי;
2. אליטות וכוחות אינטלקטואליים, אשר נתנו למחאה כיוון אידיאולוגי;
3. קבוצה של אנשים (ארגון), שתפקידם היה לבצע את המחאה בפועל.

מה הן מטרות המחאה?

למחאה יכולות להיות מטרות שונות ואין הכרח להגיע תמיד להישג מוחשי בפועל. לעתים, משמשת המחאה כלי לפריקת זעם ולשחרור כעסים. חברי תנועה מסוג זה יחוו סיפוק רב מעצם הצטרפותם למחאה, ללא קשר להצלחתה בפועל (קליאן, 1984). מחאה היא שיטה להשגת הטבה מהרשויות. לשם כך עומדות למוחים דרכים שונות להשיג את מטרתה - מהן אלימות ומהן לא. סוג זה של מיקוח או דיאלוג מול הממסד מתקיים במקרים, שבהם אין דרך טובה ממנו לפעול - או לאור כישלון של דרכים אחרות, או כאמצעי לחץ המופעל במקביל למנופים אחרים (ג'קסון ושטיין, 1984). גישה דומה מביע גם Sprinzak (1981), הרואה בחלק מקבוצות המחאה קבוצות אינטרס,

אשר מטרתן ללחוץ על השלטון כדי להשיג מטרות שנקבעו מראש. על פי רוב, למחאה יש מטרה מוגדרת, שניתן לתארה ולהסבירה. גם במקרים בהם המפגין עצמו חסר את הידע המקצועי כיצד להגיע למטרה, נעשה שימוש במושגים מופשטים לשם כך. דוגמה למקרים, שבהם המעורבים הם בעלי ידע מוגבל בנושא הנדון, ניתן למצוא במחאות החברתיות שהיו בישראל בקיץ 2011. מטבע הדברים, לא כל משתתפי ההפגנות הם בעלי ידע מקצועי מספק, הרלבנטי לתחומים הכלכליים שעמדו ברקע ההפגנות. זו הייתה גם הביקורת, שנשמעה כלפי ראשי המחאה החברתית בעת ההיא. בהקשר זה, שאל ווילציג, האם המוחים נגד האינפלציה באמת יודעים מהי הדרך הנכונה כדי להוריד את שיעורה? (ליימן-ווילציג, 1989).

מחאה היא דרך לקבל נגישות למקבלי ההחלטות ובמה להשמיע עמדה בפני גוף ממלכתי. למחאה יש מטרות נוספות - למשל, לזעזע את החברה או את הממסד וליצור מעין הרתעה באמצעות מהלכים או עימותים אלימים. דוגמה לכך ניתן למצוא בהפגנות (1981) נגד החזרת ימית ושאר יישובי סיני (שם) ובהמשך בהפגנות 'זו ארצנו' נגד נסיגה מהשטחים ובהפגנות הענק ברחבי ישראל ב-2005 נגד פינוי יישובי חבל עזה. בכל הקשור לשימוש באלימות במחאה, באופן פרדוקסאלי, יש מחקרים המראים, כי נקיטה באלימות עלולה דווקא להביא את השלטון לחזק את מערכי אכיפת הסדר השונים, וכך, כספים שניתן היה לנתב לתחומים אזרחיים (כאלו למשל, אשר עמדו בבסיס המחאה), הוסטו דווקא לחיזוק מערכי אכיפת החוק, שמטרתם מניעה של הפגנות (Welch, 1975).

מטרות המחאה יכולות להשתנות על ציר הזמן. לעתים נגלה, כי נושאים שעמדו בראש סדר העדיפויות בתחילת המחאה נדחקו לשוליים בהמשך, בין שהושגה בהם הצלחה ובין שלא, וכי נושאים אחרים הוצבו בראש סדר העדיפויות. השינוי מתקיים לא רק במטרות, אלא גם באסטרטגיות הפעולה. כאן כבר מדובר בשאלה של הצלחה או

כישלון, מאחר שסביר, שאסטרטגיית פעולה כושלת תיבחן מחדש, ותאומץ דרך פעולה אחרת על פניה. ככל שתנועת המחאה גדלה ומצטרפים אליה עוד ועוד אנשים, וככל שחולף הזמן מאז נקבעו מטרותיה הראשוניות, כך סביר שיחול שינוי במטרות הראשוניות שנקבעו (קליאן, 1984).

מה מניע את המחאה?

ווילציג (1992) מגדיר שלושה תחומים מרכזיים המניעים פעילות מחאה:

1. נסיבות כלכליות וחברתיות קשות;
2. תרבות פוליטית ומנטאליות חברתית מיוחדת;
3. מערכת פוליטית שאינה מתפקדת בצורה מיטיבית.

בין המשפיעים והגורמים המניעים את המחאה ניתן למנות משתנים רבים. לדוגמה, בסכסוך היהודי-ערבי ניתן להצביע על פערים בין החברות ועל המאבק האידיאולוגי ביניהן כמשתנים רלבנטיים, שיש לבחון בבואנו לנתח את התופעה. הספרות המקצועית בתחום (Yiftachel, Rumley and Carmon, 1991), העוסקת במיעוטים בתוך דמוקרטיות, שיש בהן רוב אתני, מצביעה אף היא על המצב החברתי-פוליטי כגורם מרכזי המשפיע על המחאה. על פי Yiftachel, מצב זה של יחסי רוב-מיעוט מביא, בין השאר, למאבק על משאבים וטריטוריה לשם צמצום הפערים בין החברות. מאבק זה מסביר כיצד נוצר אקלים פוליטי סוער וכיצד מופיעים סכסוכים חריפים, המביאים להתפתחותה של מחאה (Gurr and Lichbach, 1986). ראוי לציין, שאין הסכמה בין החוקרים בעניין זה, מאחר שלא תמיד נמצא קשר חיובי ישיר בין מה שנתפס כפערים וקיפוח לבין מתחים חברתיים. יש הזוקפים את התגברותם של מתחים אלו ל'התעוררות האתנית

הגלובאלית, הגוררת אסרטיביות פוליטית מצד מיעוטים, דבר היכול לאפיין יחסי רוב-מיעוט (Gurr, 1970).

מחקרים משנות השמונים והתשעים רלבנטיים גם כיום, בעידן האינטרנט והעולם השטוח, כאשר הגלובליזציה (דרך התקשורת המודרנית) מחברת בין תרבויות וישויות ומסייעת ביצירת מתחים (ליימן-ווילציג, 1992), או לחילופין, דווקא תורמת לריסונם. חשיפת ההתערורות העולמית תורמת להתגברות המחאה, בכך שהיא מניעה ציבורים לפעול מתוך הזדהות או חיקוי של המתרחש בקרב מיעוטים אחרים בעולם. תוצאה הפוכה לחלוטין, קרי, ריסון המחאה, ניתן לקבל מאותה חשיפה בדיוק. ציבור שיבין או שיעריך, כי מצבו האישי טוב בהרבה משל קהילות אחרות, ישקול היטב את מעשיו, בטרם יבחר באפיקי המחאה. לדוגמה יצוין, כי יש הסבורים שאחת הסיבות לכך שהטלטלה האזורית, העוברת על המזרח התיכון מאז שנת 2011, פסחה על הציבור הערבי בישראל, היא שהמגזר ער לעובדה שמצבו האישי טוב לאין שיעור מאשר של שכניו במצרים, בסוריה, בלב ובמדינות נוספת.

טילי (1984) מצדו, מציג קו חשיבה ביקורתי יותר כלפי תרומת המודרניזציה להתערורות המחאה. אין הכוונה להתפתחות הטכנולוגית, ככלי שסייע בהפצה של ידע ובסיוע ארגון המחאה, אלא בהבשלה של רעיונות ודעות בקרב הציבור וביצירת תנאים פוליטיים, המאפשרים מהפכות וסכסוכים. לתיאור זה שותף גם הנטינגטון (1968), המתאר את הפערים בין אטיות התגובה והפעולה של הממסד הפוליטי לבין הדינאמיות והזריזות של הארגונים המוחים כמאיץ של פעילות מחאה. יש במודרניזציה צדדים מרסנים, לדוגמה, שיפור במצבו הכלכלי של האזרח, אך יש בה גם תופעות המאיצות ומקדמות ציבורים גדולים לפעול במטרה לשנות את מצבם. לדעת טילי, החיבור בין המודרניזציה לבין התנאים הפוליטיים הוא הערך המוסף המעודד מחאות (טילי, 1984).

האם המחאה מצליחה להשפיע?

מדובר בשאלה מורכבת, שמן הסתם פנים רבות לה, מאחר שהיא תלויה בעיני המתבונן. יש קושי למדוד את הצלחתה של מחאה ואת הישגיה, ובכל מקרה, עליהם להיבחן מול המטרות הראשונות ואף המשניות שנקבעו למחאה. האם הוגדרו יעדים ויעדי משנה למחאה? האם נקבע קו אדום להישגי המחאה? (ליימן-ווילציג, 1989). ווילציג רואה במחאה תהליך מורכב, שבמקרים אשר בהם חולף זמן מאז תחילתה או שהפתרון לבעיה הוא סבוך ותלוי בגורמים שונים, יש בכך כדי להחליש את הקשר בין מימוש המחאה לבין הצלחתה בפועל (ליימן-ווילציג, 1992). ווילציג אף רואה באי ההצלחה חלק מהגלגל, המניע את המחאה עצמה, מאחר שהיעדר ההשפעה יוצר תסכול, אשר אף הוא מניע מהלכי מחאה. מכאן, שהצלחה או כישלון של מחאה לעתים תלויים זה בזה, פרדוקסאלי ככל שהדבר יישמע. יש לבחון את הצלחת המחאה על ציר הזמן ולהימנע מהגדרתה המהירה ככישלון, גם במקרים שבהם יש קושי לזהות את הצלחתה, מאחר שברור כי בפרק הזמן הקצר לאחר הופעתה, מתקשה המחאה להגיע להישגים כלשהם. בנושאים כגון חינוך, שוויון ואיכות סביבה, התוצאות האמיתיות מגיעות לעתים רק לאחר שנים, ואין יכולת לממש הצלחה מיידית. גם Gurr (1980) מציין את הקושי במדידת הצלחה במחאה לאור ממד הזמן. הוא מדגיש כי הדבר בולט במקרים שבהם המחאה דורשת שינויי מדיניות.

קיימת חשיבות רבה לדרך המתודולוגית, שבה נבחנים הדברים לאורך זמן. השיטה הפוליטית הנהוגה עומדת אף היא בבסיס היכולת להצליח. במקרים בהם מדובר במדינה טוטליטארית או במדינה שבה העם מנותק מהשליט, סיכויי ההצלחה של המחאה נמוכים יחסית, בוודאי כשמדובר ברבדיה הבסיסיים ביותר של המחאה, שאינם כוללים אלימות או מרדנות. ווילציג טוען, כי המחאה בישראל בשנות השמונים סבלה מהנתק שהתקיים בין הציבור לממשלה ולכנסת, מאחר שהשיטה

הביאה לפיצול מפלגות, לריבוי חברי כנסת ולמעשה הרחיקה את האחריות האישית של הפוליטיקאים מהחלטות ומהמעשים של ההנהגה שלה הם שותפים.

ריחוק זה בין העם לנבחרי תרם לחוסר האפקטיביות של המחאה, לאור היעדר יכולת אמיתית להשפיע על חברי הכנסת (ליימן-וויילציג, 1989). במטרה לגשר על הפער, מוקדו ההפגנות מול לשכות השרים ובתייהם הפרטיים. זוהי מתכונת שניתן למצוא עד היום בישראל, בהפגנות המתקיימות מול בית ראש הממשלה או שר האוצר. להנהגה של מיעוט, המנהל שיח עם הממסד, יש חשיבות יתרה בשאלת ההצלחה וביכולת ההשפעה של המחאה. הנהגה יעילה וטובה, הנתפסת על ידי המיעוט, אך גם על ידי הממסד כמייצגת את האינטרסים של הציבור וכאמינה, זוכה על פי רוב ליחס חיובי מצד הגורמים השונים. אמון זה מביא להתגייסות של הציבור לתמיכה בהנהגתו ואת המדינה להתייחס ברצינות ובכבוד לפניית המגיעות מצד הנהגה זו (סמוחה, 2013).

מה ייחשב להצלחה של המחאה?

בשל הקושי לדרג את השפעתה של פעילות המחאה, עוסק המדע בניתוח המחאה בניסיון לבחון מה ייחשב להצלחה (מלאה או חלקית) ומה ייחשב לכישלון. יש מדדים שונים להצלחה, וחלק מהחוקרים, בניגוד לווליציג הטוען לקשר חלקי בין פעילות מחאה להצלחה, זוקפים הישגים משמעותיים לתנועות המחאה השונות בעולם.

מחקרים שנערכו בארצות הברית הראו, שכמחצית מקבוצות המחאה עמדו ביעד שקבעו לעצמן (Gamson, 1975), בעוד שמחקרים אחרים מצאו, כי מחאות, שבהן הדרישות היו צנועות יותר, ולא נקבע מראש רף גבוה כיעד להשגה, הובילו לרמה גבוהה מאוד של הצלחה (Goldstone, 1980). דוגמאות להצבת יעד בלתי ניתן להשגה הן, למשל, דרישה לסילוק הממסד הקיים מתפקידו, ציפייה לגשר על

פערים ועל אי שוויון ועוד. המשמעות מנתונים אלו היא שיש חילוקי דעות בין החוקרים לגבי הצלחת המחאה, והדבר תלוי במדדים, בהערכה ולא פחות חשוב, בזווית האישית. כאשר מדובר בנושא פשוט יחסית למדידה, כגון הקצאת כספים או ביטול פרויקט, קל להגיע בנייתוח אחר להבנה, האם המחאה הצליחה או לא. דוגמה להצלחה של מחאה הוצגה במחקר, שבדק את פעילות 'הפנתרים השחורים' בישראל, והראה כי הנושאים, שעליהם מחו זכו בהמשך לתוספת תקציב מהממשלה (Iris, 1978).

לשרידות הארגון המוחה והישארותו כגוף פעיל נודעת חשיבות רבה. ארגון או תנועה, אשר פועלים לאורך זמן, מצליחים לייצר עניין רציף בנושא מחאתם ולפעול בעקביות להשאתו בתודעה הציבורית. כך גם קל יותר למארגנים ליזום פעולות חדשות ולעקוב אחר התקדמות הטיפול המערכתי של הממסד. דיאלוג נוסף, המתקיים בין ממד הזמן בו מתקיימת המחאה, לבין שאלת ההצלחה נמצא אף הוא בתוך הגדרת הצלחתה של המחאה. במחאות, שכל מטרתן לאפשר פורקן מהיר לתסכול או לעלות באופן חד פעמי נושא לסדר היום הציבורי, סביר שהמחאה תנחל הצלחה מעצם מימושה בפועל, אך היא גם צפויה לגווע תלוי מרכיב ההצלחה במשתנים נוספים - בפעולות שנוקט הממסד נגד המחאה; במשברים חברתיים וכלכליים; ביכולת של חברי התנועה לדבוק בדרך וברעיון. ידוע, כי תנועות מחאה, שכשלו בהשגת מטרותיהן, נוטות להתפצל ולהתפרק לקבוצות משנה (ג'קסון ושטיין, 1984).

מרכיב נוסף, המתייחס להצלחת המחאה, הוא כמות המשתתפים בה. פעילות רחבת משתתפים נתפסת בדרך כלל כמוצלחת, בעוד שמיעוט משתתפים נתפס ככישלון (Gamson, 1975). מטרות המחאה ומידת ההשפעתה על הציבור והממסד הם חלק מהגורמים, המביאים להשתתפות רחבה של הציבור בפעילות. כאשר אנו בוחנים אירועים חריגים וחד פעמיים, ניתן להסביר הצטרפות של קהל רב למחאה,

מאחר שזו אינה דורשת ממנו מאמץ לאורך זמן. המפגין מבצע את המוטל עליו בהגיעו להפגנה, ובזאת למעשה תם חלקו. לא כך הוא הדבר כאשר מדובר במחאה מתמשכת, בה נדרש האזרח להשקעה רבה של זמן ומשאבים אחרים, והדבר יוצר אצלו שחיקה. למידת הצלחה של הפעילות יש קשר ישיר למידת ההשתתפות. בשנות השמונים, שיעור ההשתתפות במחאות חברתיות בישראל היה גבוה מאוד, מאחר שהמחאה נתפסה כמוצלחת וכמשתלמת למשתתפים, אשר השיגו את מטרתיה (Lehman-Wilzig, 1983). יצוין, כי בראיונות שנערכו לצרכי עבודה זו, עלה כי ההשתתפות הנמוכה כיום בפעילות מחאה במגזר הערבי מוסברת, בין השאר, באפקטיביות הנמוכה של הפגנות אלו ובהבנה של הציבור, שאין ביכולתו להגיע להישגים בדרך הזו. במחקר שערך ווילציג (1992), שבו נשאלו המשתתפים לגבי הצלחתה של פעילות המחאה בישראל בשנים 1979-1986 ניתן ציון גבוה יחסית בשני מקרים. הראשון, היה במחאות בנושאים אזרחיים, והשני, במקרים שבהם היקף המשתתפים היה עצום (במחקר הייתה למשיבים אפשרות לבחור בין 'קטן', 'בינוני', 'גדול' ו'ענק').

חסמי הצלחה במחאה

ניתן למנות מספר גורמים כחסמי הצלחה של המחאה:

1. ממד הזמן, המקשה על מדידת הצלחתה של המחאה ועל שימור יעילותה;
2. היעדר נגישות של גורמי המחאה לשלטון וחוסר יכולתם להשפיע על המדיניות ועל חלוקת המשאבים (ליימן-ווילציג, 1992);
3. תגובת הממסד למחאה - האם הוא מצליח לייצר הרתעה או לחילופין האם הוא מצליח להכילה, ובכך לעקר אותה מתוכן? (יפתחאל, 1997);
4. פיצול פנימי בתוך הקבוצות המוחות (חסון, 1987);

5. אמונה בהצלחת המחאה.

ווילציג ואונגר (1982) מצטטים את חוקר המהפכה הצרפתית, אלכסיס דה-טוקוויל, שאמר בשנת 1830, כי הציבור מוכן לסבול מצוקה ואי שוויון כל עוד הוא לא רואה יכולת להביא לשינוי. משעה שמזוהה אפשרות כזו נוצרת מחאה, כך שהחסם הוא הניתוח שעורך הציבור לגבי יכולתו לשנות את המצב, ולא המצב עצמו. ניתן להעריך, כי חלק מההתקוממות במדינות המזרח התיכון, שהחלה בקיץ 2011, הייתה תוצאה של זיהוי הצלחתה של המחאה. כך, הצלחת המחאה בתוניסיה או בלוב נסכה ביטחון בקרב המפגינים במצרים ובסוריה. אפקט ההצלחה פעל ככדור שלג גם בתוך המדינות עצמן. כאשר הפעילים הבינו שביכולתם לשנות את המצב, הדבר דחף אותם להמשיך למחות.

פרק ג' - תקשורת, אינטרנט ומחאה

"It is the medium which is more important than the message."

(Lehman-Wilzig S., 1989)

פתיחה

התקשורת והמחאה מקיימות זו עם זו דיאלוג ארוך שנים, הכולל השפעות הדדיות. המחאה הציבורית ניזונה מהסיקור התקשורתי ודרכו היא מגיעה לעולם הרחב, בעוד שכלי התקשורת תרים כל העת אחר נושאים לדיווח, שיעוררו את סקרנותו ועניינו של הציבור, ומוטב באופן פוטוגני. מחקרים רבים נערכו אודות הקשר בין מחאה לתקשורת, אך מוסכם, כי מדובר בתחומים המשתלבים זה בזה. הצורך לחדור לשעת צפיית השיא בטלוויזיה גורם לעתים לתזמון מדויק בין העיתוי של הנאום או ההפגנה, כך שיגיעו לשיאם בשעה 20:00 (בישראל). לכל כלי תקשורת ייחודיות משלו. בעוד שלעיתונים יש אפשרות להביא סיקור מעמיק ורחב, מביאה הטלוויזיה את ה'צבעי' והתמונות.

במשך עשרות בשנים התחרו ביניהן התקשורת הכתובה והטלוויזיה החד ערוצית בכיסוי החברה האנושית, כשהטלוויזיה נחשבת למדיום, שדרכו ניתן להשיג תוצאות טובות יותר (Lehman-Wilzig, 1989). בשנים האחרונות התפתחה מדיה חדשה, המאפשרת ליהנות משני העולמות יחד, צבע ועומק - האינטרנט. הרשת משמשת מזה מספר שנים כדרך תקשורת יעילה, זולה ורב ממדית, המחברת בין בני אדם. על בסיס הפלטפורמה הרשתית, יש כיום אין ספור אתרים ויישומים בתחומים מגוונים, הבנויים על בסיס הרשת. בשנים האחרונות זוכות הרשתות החברתיות, כדוגמת 'פייסבוק', 'לפריחה'. זאת, במקביל לאתרי תוכן ומדיה כגון 'טוויטר', 'יוטיוב' ועוד. רשתות ואתרים אלו מחברים

ומאגדים את פעילותם של מיליוני משתמשים בכל עולם, ויוצרים עולם שטוח ונגיש לכל. הרשת מאפשרת פעילות אנונימית, שבה יכול המשתמש להסתיר את זהותו, לצד אתרים ויישומים רבים, שבהם הגולש עושה שימוש בזהותו האמיתית (הכנסת, 2011). קיימים מחקרים רבים על השפעות הרשת על בני האדם, בתחומי הסוציולוגיה, הקרימינולוגיה ועוד. מדובר במהפכה אנושית, שיש לה השפעות רבות ומגוונות. שיעור החדירה של האינטרנט בישראל הוא גבוה מאוד. על פי חברת PWC, עמד שיעור זה על 95.5% בשנת 2011, והוא צפוי להגיע ל-98.5% בשנת 2016 (גולדנברג, 2012), הגם שיש נתונים על שיעורי חדירה נמוכים יותר. ישראל מובילה בעולם בשיעור חדירת האינטרנט. פריסה של תשתית טכנולוגית מתקדמת לצד השימוש הגדול בישראל בסמארטפונים, תרמו לחדירה זו של הרשת. תרומה נוספת מגיעה מהרשת עצמה - המעבר ל-2.0 WEB יצר יכולת טכנולוגית, המאפשרת קשר דו-סטרי ברשת.

תקשורת ואינטרנט בישראל בכלל, ובמגזר הערבי בפרט

האזרח הישראלי הוא צרכן מדיה, בעיקר של חדשות. שתי מהפכות מרכזיות קירבו את העולם הגלובאלי אל האזרח הישראלי, היהודי והערבי כאחד. הראשונה, כניסתם של שידורי הלוויין, שבאמצעותם נחשף האזרח לתחנות טלוויזיה רבות מכל העולם. צופים ערבים רבים עברו לצפות בתחנות כמו MBC ו'אל-ג'זירה', ולא הסתפקו בשידורים שנקלטו בישראל מירדן. המהפכה השנייה הייתה כניסת האינטרנט לשוק הישראלי. מגמות אלו הביאו לנטישת התקשורת הישראלית המוסדית, שכללה עד אז בעיקר עיתונות וטלוויזיה בשפה העברית. המעבר לערוצים הבינלאומיים הערביים ולסיקור תקשורתי נתפס כמאוזן, רלבנטי ומשקף יותר עבור המגזר הערבי. ערוצים אלו שימשו גשר וירטואלי בין המיעוט הערבי בישראל לחברה הערבית העולמית (כבהא, 2007). בתוך כך, סקרים בעולם, אך גם כאלו שנערכו בישראל

הצביעו על מעבר ברור מעיתונות כתובה (פרינט) לעיתונות מצולמת (טלוויזיה) ומקוונת (אינטרנט). זאת, דרך מחשבים ניידים וניידים, טאבלטים וטלפונים מתקדמים, עד כדי חשש אמיתי לסיום דרכו של העיתון הכתוב (ליימן-ווילציג, 2007).

הדבר עלה גם בסקר שערכה חברת TGI ופורסם באתר 'דה מרקר' (טוקר, 2014). בסוף שנת 2012 היו בישראל מעל חמישה מיליון גולשי אינטרנט, שהם כ-77% מאוכלוסיית המדינה (ועדת המדרוג, 2012). לחדירה זו תרמה הכניסה של הסמארטפונים, אשר השיגו את המחשבים הניידים והניידים כאמצעי המרכזי אשר דרכו גולש הציבור ברשת. בסוף 2012 דיווחו 63% מהגולשים, כי מכשיר הסלולאר שברשותם משמש גם לגלישה באינטרנט (TGI, 2012). בהתאם, גיל צרכני התקשורת, העושים שימוש באמצעים מקוונים יורד ומתרחב, קרי, ציבורים גדולים יותר וצעירים יותר, מקבלים את החדשות שלהם מהרשת. הדבר מביא לגידול חד במספר האתרים והערוצים, המשדרים חדשות מסוגים שונים. גיוון זה נותן במה לדעות רבות, וניתן גם להסבירו בכך שהדור הצעיר מסתגל ביתר קלות לטכנולוגיה חדשה, בוודאי לאינטרנט (Katz and Rice, 2003). קיימים הבדלים בין המגזרים השונים בצריכת חדשות, ובהקשר זה יש בולטות למגזר הערבי, אשר ככלל, נוטה לחפש ברשת חדשות, יותר ממקבילו היהודי (דרור וגרשון, 2012). החשיפה לאמצעי התקשורת היא חלוו, אשר באמצעותו ניתן לבחון את פעילותה של הקבוצה, בין אם מדובר במיעוטים, בקהילת חובבי ספורט או בבעלי תחום עניין משותף אחר. התקשורת הערבית, החדשה והמסורתית, מאפשרת לנו ללמוד יותר על המגזר - דעותיו, מחאותיו, חייו, תרבותו ועוד.

בעוד שבחיי היומיום אזרחי המדינה היהודים והערבים נפגשים אלו עם אלו, בכל הקשור לתקשורת מתגבהות חומות, החוצצות בין שני המגזרים. הבדלי השפה הם דוגמה לריחוק בין שתי החברות, בכל הקשור לשיווק ולפרסום. גישה רווחת בחברה הערבית טוענת, כי

התקשורת הישראלית היא יהודית לגמרי, ועל כן היא מציפה בעיקר את הנושאים הרלבנטיים לחברה היהודית בישראל, ודוחקת לשוליים נושאים החשובים לאזרח הערבי (פבל, 2012). גישה דומה הושמעה על ידי בכירים בעולם התקשורת, יהודים וערבים, בכנס שנערך ב-2005 בנושא: 'תפקיד התקשורת ביצירת חיים משותפים בין יהודים לערבים', בו הוצגה הדרה של קבוצות מיעוטים ממסכי הטלוויזיה ומהעיתונות הכתובה כמאפיין של התקשורת הישראלית. עוד נטען, כי חוסר האיזון בסיקור הציבור הערבי הביא לתחושה של היעדר אמון בסיסי מצד האוכלוסייה הערבית כלפי אמצעי התקשורת היהודית ולהבנה, כי תקשורת זו אינה רואה בציבור הערבי יעד משמעותי לכיסוי ולהתעניינות (כהן ואוריין, 2006).

בדומה למגמות מוכרות בעולם ובישראל, נדחקים העיתונאים המודפסים בערבית לשוליים ומהווים גורם בעל משקל סגולי נמוך בקרב עולם התקשורת הערבית בישראל (לב-און ומן, 2012). בישראל מודפס במגזר הערבי עיתון יומי אחד בלבד ('אל-אתחאד'). מדובר למעשה בביטאון של תנועת חד"ש, שהיא מפלגה פוליטית. קיימים מספר שבועונים ומקומונים בערבית, אך הם מודפסים רק אחת לשבוע, ועיקרם הבעת עמדות ופרסום כתבות עומק, ולא הבאת חדשות יומיות. גם כאן לא נפקד חלקם של השבועונים הפוליטיים, אשר מאחוריהם עומדות מפלגות ותנועות ערביות מוכרות. לדוגמה 'פאצל אל מקאלי', השייך למפלגת בל"ד ו'צות אל-חק ואל-ח'וריה', השייך לפלג הצפוני של התנועה האסלאמית, (פבל, 2012).

רינאוי (2007) מציין שורה של בעיות בתוך התקשורת הערבית הכתובה, המביאות לחולשתה, כגון העובדה, שרוב העיתונים מתפרסמים רק בסופי שבוע; הרמה המקצועית הנמוכה של עובדי העיתון; והתפקיד הכפול של העורך, שהוא ברוב המקרים גם בעליו של משרד פרסום המחזיק בעיתון. מצב זה מביא, על פי רינאוי, לכך שהשיקולים המסחריים גוברים על החדשותיים, וכן לכך שאג'נדות פוליטיות של בעל העיתון מגיעות לדפוס, כך שהוא מסקר בעיקר את המפלגה בה

הוא תומך. דווקא באינטרנט מזוהה פריחה יחסית לעיתונות הערבית. לדוגמה, למהדורה המקוונת של השבועון 'פנורמה' יש כ-70,000 מנויים. לאחר קום המדינה, ולאורך שנים רבות, הוטל פיקוח צנזורי על העיתונות הערבית. הכותבים התקשו להביע את דעתם בצורה חופשית. גם לאחר הסרת מגבלות אלו נותרה העיתונות הערבית מנונת יחסית. מכאן, שאין להיות מופתעים מהרנסנס העובר על עולם התקשורת הערבית בעת החדשה.

עיון בספרות המקצועית מראה, כי קיימים מחקרים מעטים יחסית, העוסקים בתקשורת בקרב הציבור הערבי (פבל, 2012). למחקרים הקיימים יש על פי רוב היבטים מסחריים, כגון פילוח כניסה לאתרים, חשיפה לדפי אינטרנט ולפרסומות. עם זאת ניתן למצוא ולאחזר באמעותם את דפוסי החשיפה התקשורתית בקרב הציבור הערבי. ציבור זה צופה בעיקר בטלוויזיה ולאחריה באינטרנט ואלו הם, למעשה, גורמי התקשורת המובילים במגזר (סי-אי, 2013). ככלל, השימוש באינטרנט בקרב צעירים זהה בין המגזר היהודי לערבי (המבורגר, 2011) אך קיימים נתונים סותרים לגבי שיעור חדירת האינטרנט בקרב הציבור הערבי בישראל. סקר משנת 2012 הציג חדירה של 71% למגזר, כשבאזורים מסוימים, כגון המשולש (מרכז הארץ), עולה שיעור החדירה והוא מגיע ל-80% (סי-אי, 2013). סקר אחר הצביע על שיעור חדירה מתון יותר, לפיו כ-59% מהציבור הערבי גולש באינטרנט, בעוד ש-22% נוספים מחוברים, אך לא גולשים (דרור וגרשון, 2012). לשם ההשוואה, הממוצע העולמי עומד על 32.6% בסוף שנת 2011, ואילו במזרח התיכון - 35.6% (פבל, 2012). כך שבכל מקרה, בקרב אזרחי ישראל בכלל ובציבור הערבי בפרט, שיעורי החדירה גבוהים מאוד.

נתונים מרכזיים נוספים, שיש לבחון בכל הקשור לשימוש באינטרנט, הם התדירות ואופי השימוש. מחקר של 'מידע שיווק' הראה, כי מרבית הגולשים במגזר עושים זאת במשך כשעה ביום, בעוד שאצל הצעירים מוכפל משך הגלישה והוא עומד על כשעתיים ביום. בדומה לנתון

שהציג את שיעורי החדירה של האינטרנט, גם כאן בולטים תושבי המשולש בהשוואה לשאר הציבור הערבי. שיעור הגולשים ברשת מעל ארבע שעות, מקרב תושבי המשולש הוא כפול מבאזורים אחרים (בנגב ובגליל) והוא עומד על 24% (סי-אי, 2013). מחקר שנערך הראה, כי השימוש העיקרי באינטרנט במגזר הוא לצורך התעדכנות בחדשות, והוא עומד על 62%, בעוד ש-32% מהגולשים עושים זאת לצורך כניסה לרשתות חברתיות. נתון זה מתחדד כאשר הפילוח מתבצע ביחס לדור הצעיר (בגילאים 18 עד 29) - שם דיווחו 82% מהגולשים, כי הרשת משמשת אותם לצריכת חדשות, בעוד ש-71% מהציבור בגילאי 30 עד 49, דיווח כי הוא עושה שימוש בטלוויזיה כמדיה המרכזית לצריכת חדשות (בלאו, 2011). נתונים אלו ממחישים שהאינטרנט משמש כר נרחב בקרב הציבור במגזר הערבי, צעירים אך לא רק. הרשתות החברתיות הפכו מזמן לגורם מחבר מרכזי בין אוכלוסיות בעולם. סקר שנערך הראה, כי 74% מהצעירים במגזר עושים שימוש יומי בפייסבוק (נאדר-גנאיים, אסעד וטיבי, 2011). נתונים אלו גבוהים ביחס לאוכלוסיות מקבילות בעולם. יתרה מזאת, למעלה ממחצית מהמשתתפים בסקר ציינו, כי הם מבצעים פעולות אקטיביות ברשת כגון הבעת עמדה, צ'טים, תגובות ו-Like. דוגמה נוספת למרכזיות, שתפס האינטרנט במגזר הערבי ככלי לקריאה ולהבעת דעות, ניתן למצוא בחשיפה לבלוגים. בתחום זה, השימוש שעושים גולשים ערבים הוא כפול עד פי ארבעה מזה של היהודים (דרור וגרשון, 2012). בכל הקשור למגדר מצא מחקר זה שונות רבה בין גברים לנשים. 68% מהגברים הצהירו על שימוש שוטף באינטרנט, ואילו רק 32% מהנשים (שם).

האינטרנט ככלי לביטוי עצמי, נטרול הדרה וקידום מחאה

יש גישות שונות לפריחה התקשורתית החדשה של המגזר הערבי והשימוש הרב באינטרנט ככלי לצריכת חדשות ולשימושים נוספים. מעבר לנגישות הטכנולוגית הנוחה, ירידת מחירי הגלישה, והשימוש העולמי הגובר באינטרנט כמדיה תקשורתית מובילה, יש הנותנים לכך פרשנות נוספת. גישות שונות טוענות כי מדובר בהשתחררות מ"כבלי הצנזורה הממסדית הישראלית" וכי האינטרנט הוא "כלי עוקף גבולות וסייגים", כאלו, אשר מנעו מהציבור הערבי להיות חלק מהעולם הערבי (כבהא, 2007; Schjter and Tirosh, 2012). גישה דומה תיארה את השימוש הנפוץ במגזר בפייסבוק, כתחליף לפערים קיימים בתחום מוסדות הרווחה והפנאי בציבור הערבי (נאדר-גנאיים, אסעד וטיבי, 2011). זהו ביטוי נוסף להשערה, לפיה האינטרנט מהווה תחליף או פיצוי לפערים של החברה הערבית מול זו היהודית. מחקרים מראים, כי בקרב אוכלוסיות מיעוטיות (לאו דווקא לאומיים - הכוונה גם לקבוצות שוליים בעלות הגדרות עצמיות), משמשת ההתפתחות הטכנולוגית כלי לביטוי חברתי, ובתוך כך משמשת רשת האינטרנט כפלטפורמה לביטוי עצמי של החברה הערבית (אבידר, 2007). השימוש ברשת להחצנת הזהות מוכר גם ממחקר שערכה Nakamura (2004), אשר טענה, כי "תרבויות שוליות שונות משתמשות בביטויים שונים של תרבות פופולארית על מנת להביע את חזונם ולהמציא את עצמם." מחקרו של אבידר לעיל תיקף השערה זו. על ציר הזמן, הפכה הרשת רלבנטית יותר ויותר עבור החברה הערבית ואישוש לכך ניתן למצוא במחקרים שנערכו לפני כעשור (2003) וגרסו, כי הטכנולוגיה לא הביאה לכל שינוי בחברה הערבית, בין השאר לאור היעדר אתרים ופורטלים בערבית (Dahan, 2003).

כפי שתואר לעיל, העשור האחרון אופיין בפתיחתם של אתרים רבים בשפה הערבית. תימוכין לגישה זו ניתן למצוא במחקרים מוקדמים

יותר, אשר בדקו קשרים בין הצלחה במחאה לתקשורת. ציבור הניזון מאמצעי תקשורת מצומצמים תלוי בסיקור התקשורת הרציף ככלי להבנת המציאות. אם קיימת 'סלקציה' בתחומי הסיקור או בהצגת הנושא לקהל הרחב, תושפע מכך עמדתו לגבי המחאה ותיפגע אפקטיביות המחאה (ליימן-ווילציג, 1989).

גם חסון תיאר את ההשפעה שיש לתקשורת על בולטות המחאה. הוא טוען כי תופעות מרכזיות ביישובים ערביים לא קיבלו ביטוי וחשיפה לאור מה שהוא מגדיר כ'ניפוי' וסלקטיביות מצד כלי התקשורת הישראליים. בהמשך, תרמה ההתעלמות התקשורתית לכך שגם מחקרים אקדמיים פסחו על מחאות אלו, לאור מרחקן ממוקדי תקשורת מרכזיים (חסון, 1987). ניתן להקיש מכך ולשער, כי סביר שתיווצר פגיעה באפקטיביות המחאה הערבית מאחר שזו לא קיבלה ביטוי ראוי בתקשורת היהודית מחוסר עניין. התעלמות זו תביא לכך שהשפעת המחאה על מקבלי ההחלטות תהיה נמוכה. בחלוף הזמן, נודעת להתעניינותה או לחילופין להתעלמותה של התקשורת הישראלית מהרחוב הערבי חשיבות נמוכה, מאחר שנוצרו לה תחליפים חדשים. הרשת הופכת לזירת פעולה חשובה ובולטת, בעיקר עבור הדור הערבי הצעיר, שהתקשורת הישראלית היהודית כמעט שאינה מעניינת אותו. פבל קורא לציבור זה 'הקולות האחרים' ו'הקולות המודחקים', כאשר הכוונה לאותם דעות ורעיונות, שלא באו לידי ביטוי בתקשורת המוסדית בישראל, דוגמת הציבור הערבי (פבל, 2012).

רשת האינטרנט - בסיוע הרשתות החברתיות וכלים נוספים - מהווה סולם עליו ניתן לטפס מעל למחסומים שונים. בין אם מדובר במגבלות שפה, מרחק או אמצעי פיקוח מצד המשטר, לאינטרנט פתרונות לכול. Garrett (2006) ערך סקירת ספרות אודות המחאה בעולם המידע המתפתח ומצא כי כבר בשנים אלו שימשה הטכנולוגיה הזמינה והחדשנית כלי מרכזי לתקשורת בין פעילים, דרך טובה לשיתוף ידע ושיתוף פעולה בין חברי הארגונים וכן דרך מרכזית לעקוף את מגבלות

הצנזורה, בדיוק כפי שתואר לעיל. הרשתות שימשו להרחבת מעגל המשתתפים במחאות, הגם שלדבריו קיימים חילוקי דעות סביב נושא זה. גם Diani (2011) טוען, כי הטכנולוגיה תורמת לפעילות קולקטיבית, אך על פי רוב בתוך ציבור הומוגני, דוגמת צעירים או תושבי אותה עיר, וכי יתרונה הוא ביכולת לחבר במהירות ובאופן חד פעמי קהלים גדולים.

אילו הייתה סקירה זו נכתבת מספר שנים מאוחר יותר, בזמן הטלטלה בעולם הערבי, דומה שהייתה תמימות דעים כי הרשת מגדילה את מעגל משתתפי המחאה בצורה אקספוננציאלית. לטענת Garrett (2006), נמצאו גם צדדים שליליים לאינטרנט, מאחר שעלה כי הוא מקדם אלימות ומאפשר הפצת מידע שקרי ומגמתי. העולם הרשתי הפך לשטוח וניתן להפיץ בצורה מהירה ורחבה חומרים כמעט לכל מקום בעולם. תוכנות מתקדמות מגשרות בקלות יחסית על מכשולי שפה, והיכולת להצפין מידע מעניקה ביטחון רב למשתמשים. מגבלה נוספת, עליה מצליחה הרשת לגשר היא חסמים פיזיים מצד השלטון. במזרח התיכון ובלא מעט מדינות נוספות מוטלות מגבלות על השימוש ברשת (בהמשך, כדוגמאות לכך, יוצגו סין, אירן ומצרים). הרשת נותרה כבמה וכהזדמנות ביטוי למגזרים המודרים מהתקשורת הרחבה או מנושאים שהממסד מעדיף להדחיק ולא לתת להם פומבי, דוגמת פגיעה בזכויות אדם. פבל (2012) מסמן את האינטרנט כאחד המאיצים המרכזיים בהפצת המחאה בעולם הערבי מאז תחילת 2011. התיעוד הוויזואלי של מפגינים, שנהרגו או נפצעו בזמן המחאה, תורם משמעותית להמרצת הפעילות דרך פרסומה בעולם כולו. כמעט בכל המדינות הערביות, שנכנסו למעגל המחאה (סוריה, בחריין, תימן, מרוקו ועוד) נפתחו קבוצות ודפים ברשת, שעסקו בתיעוד המחאה, בדרך צבעונית, בוטה ומושכת עיניים.

דוגמה לוקאלית יותר ניתן למצוא אצל Schjter and Tirosh (2012), אשר בחנו את הסיקור התקשורתי של מחאת הכפר אל עראקיב, כפר

בדואי בלתי מוכר בנגב, שתושביו מחו נגד הכוונה להרוס אותו בשל היותו כפר בלתי חוקי, היושב על אדמות מדינה. Schjter and Tirosh מצאו, כי התיאור הגראפי שנותנת הרשת להריסות ולמצוקת התושבים סייע מאוד להפצת המחאה והכעס של הבדווים בעולם כולו, כלפי מה שנתפס על ידם כהתאכזרות מצד השלטון הישראלי. עוד טוענים השניים, כי הקשר שנוצר במדיה החדשה לעולם הגלובאלי עוזר בפיתוח חוש צדק והבחנה גם בקרב המוחים עצמם, לא רק בקרב הצופים, ובכך ניתן להתגבר על חסמי התקשורת הישראלית. האינטרנט משמש, למעשה, כמדרגות שבאמצעותן ניתן לטפס במעלה פירמידת מאסלו אל מדרגת ההגשמה העצמית. אמצעי הפיקוח מצד השלטונות נתקלו בפתרונות טכנולוגיים בהם נקטו המפגינים, ואלו איפשרו את העברת המסרים, למרות התנגדות השלטון (שם). הרשת ככלי לסיוע במאבקו של האדם הביאה לטביעת המונח 'Technology Liberation', שמשמעותו היא רתימת הטכנולוגיות לסיוע בשחרור האדם (Diamond, 2010). בבואנו לבחון תחום שיש לו צדדים טכנולוגיים, משחק הזמן תפקיד מרכזי מאחר שקצב השינויים מסחרר והדבר משפיע ישירות על המדיה. דוגמה טובה לכך היא המשמעות שהייתה למעבר מ-WEB 1.0 ל-WEB 2.0 על הרשת. מכאן, שהחדשנות הטכנולוגית משפיעה ישירות על התקשורת המודרנית. השאלה, האם הסביבה מאפשרת לאינטרנט להפוך לכלי מחאה התחדדה בעולם הערבי בתקופת 'האביב הערבי', אך גם במדינות נוספות בשנים עברו. מחקרים מצאו כי הרשת משמרת אנונימיות למשתמשיה, אך באותה המידה, היא נותרה אפקטיבית ביכולתה לקדם מחאה. אין המדובר בתחליף אלא במשלים (הדדיות). גם באירן וגם במצרים נעזרו הפעילים ברשת האינטרנט כדי למחות נגד הממשלה, לחשוף פגיעה בזכויות אדם, להישאר אנונימיים אך גם לייצר נוכחות מורגשת ברחובות (Lerner, 2010).

סין ידועה בפיקוח ההדוק שלה על רשת האינטרנט. יאנג מציג דוגמה למקרה בו שימשה הרשת ככלי מחאה נגד השלטון: תגובות זועמות ברשת הגיעו נגד התערבות שביצע הממסד המפלגתי במאמר מערכת, שפורסם בעיתון מקומי חשוב. הכעס בציבור נגד הממסד הביא לחתימה על עצומה מקוונת ברשת, והדבר גרם לממשל לסגת ולחזור בו - אירוע חריג שכמעט שאינו מתקיים במדינה כמו סין (יאנג, 2013).

מהפכת הפייסבוק במצרים החלה באפריל 2008 דרך קבוצת צעירים, חברי תנועת 'ה-6 באפריל', שתמכה במתן זכויות לפועלים והפכה עד מהרה לגורם מחאה משמעותי ברחוב המצרי. ראשי התנועה פתחו עמודים ברשת החברתית והניעו בדרך זו את הקריאה לציבור לצאת למחות נגד השלטון. יצוין, כי בעת ההיא, שיעור החדירה של האינטרנט במצרים היה נמוך מאוד ובשנת 2012 הוא עמד על 13.4%. מאז פעילות המחאה המקוונת ב-2008, גדל מאוד שיעור המתחברים לרשת במצרים. בין השנים 2011-2012 הצטרפו מדי חודש כרבע מיליון משתמשים חדשים לרשת הפייסבוק (פבל, 2012).

הנעה דומה של מחאה, שהחלה ברשת, הייתה באירן לאחר הבחירות לנשיאות ביוני 2009, שם הפסיד המועמד מוסווי לנשיא המכהן שהתמודד מולו, אחמדינג'אד. שיעור חדירת האינטרנט באירן עמד על 46.9% בסוף שנת 2011 ותומכיו הרבים של מוסווי, מהם צעירים הפועלים ברשתות החברתיות, טענו לזיוף תוצאות הבחירות על ידי המשטר. בתגובה הוציאו הצעירים את ההמונים לרחובות. התיאום והארגון של המחאות התנהלו ברשת החברתית, ובהמשך הועלו לרשת תמונות שתיעדו את פגיעת כוחות המשטרה בצעירים ובצעירות. הדבר הניע מחדש יציאה חוזרת של אלפים לרחובות (שם). פעילות מחאה מקוונת יוצרת דיפוזיה בינה לבין פעילות מחאה אחרת, כאשר כל צד משלים את השני. את יחסי הגומלין בין מחאת השטח למחאה ברשת, מתארת אברהמי בקובעה שהרשת משמשת כלי להפצת דעות ולארגון האנשים לפעולה. לאחר מימושה של המחאה בפועל, היא מתועדת ברשת. כך יוצא שההיזון החוזר למעשים, והקריאה להמשך הפעילות

שבים ומוצאים את ביטויים ברשת. זהו מעגל קסמים הנע בין העולם המקוון לפיזי (אברמי בהקדמה למחקרו של פבל, 2012). יתרה מכך, יש לרשת יכולת להפיץ מידע ולהרחיבו גאוגרפית לאזורים רבים כך שלמעשה, פעילות מחאה מקוונת תורמת למחאה הלא מקוונת (מחאת שטח). עדויות לתרומה הדדית זו ניתן למצוא לא רק במזרח התיכון אלא גם במחאות בארצות הברית (Suh, 2013).

השאלה, האם הדדיות זו בין הרשת לשטח מתקיימת בישראל? מחייבת בחינה נפרדת. Diani (2011) מציין כי על ציר הזמן, רשת האינטרנט מתקשה להחליף את ארגוני המחאה המסורתיים, מאחר שהיא אינה מייצרת חיבור אמיתי בין בני אדם. לטענתו, אין תחליף לקשרים אישיים, ויתרונה של הרשת נמצא בעיקר במדינות מתעצבות (דוגמת המתרחש במזרח התיכון החל מ-2011), בתקופת המעבר בין חוסר היציבות במדינה להתייצבות המחודשת שלה. Diani מצטט את חוקר התקשורת Srinivasan, אשר טוען, כי הסיפור האמיתי במצרים היה דווקא החיבור בין האנשים, שלא דרך המדיה אלא על רקע היכרות עבר כגון ישיבה משותפת בכלא או חברות באותו ארגון.

גם בישראל קיימת מחאה מקוונת מזה מספר שנים ובמגוון נושאים רחב. מחאות אלו מוכרות יותר בציבור היהודי, והן תוצר של חשיפה רבה יותר לרשת ושל הנגישות לתקשורת, שלפחות בתחילת הדרך הייתה יקרה יחסית. לאורך השנים נפתחו מעגלי מחאה שונים ברשת, אשר שימשו, ככלל, למחאה מול הממסד בתחומי יוקר המחייה, נושאים חברתיים, איכות הסביבה ועוד. גם במקרים אלו שימשו בדרך כלל הרשתות החברתיות כזירה, בה אורגנה ותועדה המחאה (פבל, 2012).

השימוש ברשת הביא לגיוס הציבור הרחב למחאה בדרך פשוטה, קלה ומהירה. כך, נפתחו אתרים וקבוצות, שקראו ליצעות מיליונים במטרה לעורר לפעילות שטח משמעותית. החיבור בין העולם המקוון לעולם הפיזי הביא להצלחה יחסית בהתגייסות הרחבה של הציבור

בישראל להשתתפות במחאה. בסקר של המכון הישראלי לדמוקרטיה, מצאה הרמן כי בקרב הערבים יש שוויון כמעט מוחלט בנוגע לדרך הפוליטית הרצויה דרכה ניתן להשפיע. כך ענו 49.2% מהמשיבים כי הדרך הטובה להשפיע היא להשתתף בהפגנות בעוד ש-48.1% הצביעו על האינטרנט כאפיק ההשפעה המועדף (הרמן, אטמור, הלר ולבל, 2012). דרך מקוונת נוספת להשפיע מכונה על ידי פבל 'חוכמת ההמון'. השימוש בעולם המקוון הוא לא רק לשם גיוס אנשים למחאה, אלא גם לשם מציאת פתרון לבעיות. לפני עשרים וחמש שנה שאל ליימן-ווילציג (1989), האם המוחים נגד האינפלציה יודעים גם כיצד לטפל בה? אם תעלה היום שאלה כזו היא תקבל תשובה ברורה - כן. שיתוף הידע של ההמונים הוא דרך מחאה אך לא פחות מכך, נתיב למצוא פתרונות לבעיות שמטרידות רבים. פבל (2012) מביא לכך מספר דוגמאות, כגון '2021 שולחנות עגולים', יוזמה לפתיחת שולחנות דיון לעיסוק בעיצוב עתידה של המדינה. מעבר למחאה משמשת הרשת גם כלי מגשר בין המנהיגים לציבור. למרבית חברי הכנסת והשרים יש כיום אתרים, או לכל הפחות פרופיל פייסבוק, המאפשר להם תקשורת ישירה מול הציבור. גם פייסבוק וגם טוויטר הפכו לדרכים לגיטימיות להבעת עמדה ולהשמעת מסרים מצד מנהיגים. עושים זאת כיום נשיא המדינה, ראש הממשלה, שר האוצר ואחרים. גם בקרב מנהיגי הציבור הערבי יש שימוש נפוץ ביכולות מקוונות אלו.

אם כן, הרשת, על שלל מרכיביה, מהווה במה טובה להעברת מידע ולהנעת פעילות מחאה. זכות הקיום של המחאה הרשתית אינה מסתיימת רק בארגון האירוע הפיזי, אלא ממשיכה אחר כך בתיעוד שלה, בהפצתה לציבור הרחב, ובכך אף מניעה פעילות נוספת. הרשת מאפשרת למשתמש להתגבר על מחסומי שפה, מרחק וצנזורה, ובכך ליצור לעצמו במה עבור קהל רחב של צופים. רציפות הפרסום ברשת מאפשרת לשמר את העניין הציבורי ולעקוב אחר המחאה לאורך זמן.

פרק ד' - התפתחות מאפייני המחאה של ערביי ישראל, 1948-2011

"יחסי מיעוט ורוב הם בעייתיים בכל מקום, ובמיוחד
במדינה המגדירה את עצמה על פי לאומיותו של הרוב."
(דוח ועדת אור, 2003)

פתיחה

בפרק זה ייבחנו התפתחותם של דפוסי המחאה המרכזיים של ערביי ישראל מאז קום המדינה, והגורמים שעיצבו אותם, עד העשור הראשון של שנת 2000. במוקד הפרק תעמוד השאלה: מה ניתן היה ללמוד, לאורך השנים, ממאפייני המחאה בקרב הציבור הערבי, על היחס בינו לבין מדינת ישראל? יצינו האירועים המרכזיים שהתרחשו במהלך כל תקופה, כמייצגים של מחאת המגזר. ספרים ומחקרים רבים עוסקים במחאות העבר ובסיבות שהביאו להתפתחותן, אך מחקר עדכני הבוחן את השנים האחרונות (בעיקר מאז 2011, השנה שכללה את ראשית הטלטלה האזורית והמחאה החברתית בישראל) - חסר. כרקע למתח בין החברות יש לציין כי מדובר בשתי חברות שכמעט שאינן מתבוללות זו בזו, ושתיהן רואות בארץ, בה הן חיות, מולדת (יפתחאל, 1997). היעדר ההתערות ההדדית של החברות אינו מפתיע, והוא נשען על הבדלים דתיים, לאומיים, פוליטיים ותרבותיים. חשוב לציין מחקר, שנערך ב-1995, אשר הראה כי בקרב שתי החברות יש מידה שווה של התנגדות לנישואי תערובת - 85% מהציבור היהודי והערבי הביעו התנגדות לנישואין של יהודים עם ערבים (סקר עמותת 'סיכוי' מתוך (שיפטן, 2011). מכאן, שמדובר בחברות שבאופן שורשי ועמוקמתנגדות לקשרי דם ביניהן.

מקובל לחלק את יחסי היהודים וערבים מאז קום המדינה למספר תקופות מרכזיות מעצבות:

1. ממלחמת העצמאות עד מלחמת ששת הימים, 1948-1967 ;
2. מתום מלחמת ששת הימים עד תחילת הסכמי אסלו, 1967-1993, תקופה הכוללת את 'האנתפאדה הראשונה' בשטחים ;
3. ממועד החתימה על הסכמי אוסלו עד אירועי אוקטובר 2000, 1993-2000 ;
4. מקריסת ההסכמים ופריצת 'האנתפאדה השנייה' עד תחילת הטלטלה האזורית במזרת התיכון, 2000-2011.

על חלוקה זו לתקופות מסכימים חלק מהחוקרים (שיפטן, 2011 ; יוזמות קרן אברהם, 2013 ; Rekhes, 2007 ; אמארה ומוסטפא, 2013), בעוד שאחרים מחלקים את התקופה משנת 1967 עד היום באופן מעט שונה. הם, למשל, מדלגים על שנת 1993, כפי שעושה חלבי (2005). לכל תקופה מאפייני מחאה ייחודים משלה וסיבות שונות, שהביאו ליצירת דפוסי הפעילות של המגזר. התקופה הרביעית, שתוארה לעיל, בין השנים 2000-2011, נחלקת בספרות המחקרית בצורות שונות - יש המתחמים אותה עד 2005 (הסכם ה'יתהאדיה', הפסקת האש עם החמאס) ; עד 2006 (תום האנתפאדה) ; עד 2010 (תום העשור) ; או עד 2011 (המחאה החברתית בישראל וראשית הטלטלה האזורית).

נראה, כי בשלב זה אין עדיין פרספקטיבה ברורה, המאפשרת תיחום מדויק בזמן ולכן נמנע חלק מהחוקרים מהגדרה מתחמת זו. העבודה מתחמת את התקופה ב-2011 לאור הטלטלה האזורית במזרח התיכון והמחאה החברתית בישראל כמאפיינים רלבנטיים לתום התקופה. רות גביזון מבחינה בשני חלקים מרכזיים בגישת הציבור הערבי כלפי הרוב היהודי. הגישה 'הכנועה', המאפיינת את הציבור הערבי שחוה את מלחמת העצמאות ב-1948, והגישה ההפוכה הפועלת מתוך כבוד עצמי ו'זקיפות קומה' לצורך קידום האינטרסים של הציבור הערבי במדינה. על פי גביזון גישת 'זקיפות הקומה' מגלמת בתוכה שתי תתי גישות: האחת - אזרחית ומכובדת, המנהלת דיאלוג חוקי עם מוסדות

המדינה, ואילו השנייה - מתריסה ויוצרת התקפה חזיתית של המיעוט הערבי על מדינת היהודים ועל הצדקת קיומה (גביזון, 2005). המחאה, שתתואר בפרק זה, נעה על הציר הזה וכוללת קשת רחבה של דפוסי מחאה.

ממלחמת העצמאות עד מלחמת ששת הימים - 1948-1967

תוצאות מלחמת העצמאות בישרו על עידן של שינוי דרמטי עבור הציבור הערבי שנותר בתוך מדינת ישראל. אוכלוסיית הרוב הפכה בן לילה למיעוט, אשר בינו לבין הרוב ומוסדותיו שררה עד כה מלחמה עקובה מדם. העימותים הותירו בקרב שני הצדדים עוינות וטינה, ובעיקר חשש כבד מהעתיד הצפוי. מאוכלוסיית הערבים, שמנתה טרם הקמת המדינה כ-130,000 נפש נותרו לאחר המלחמה בשטח המדינה היהודית כ-15,000 בלבד, שהיוו 14% מכלל תושבי המדינה. הם התרכזו בעיקר במרכז הארץ ובצפונה, שם התגוררו כ-87% מכלל הציבור הערבי (אל-חאגי ורוזנפלד, 1990). בהמשך, ירד חלקו של הציבור הערבי באוכלוסייה עד כדי 11%, כתוצאה מגלי העלייה לישראל (עזיז, 2005). הציבור הערבי איבד במלחמה את מרבית הנהגתו, אשר ברח למדינות הסמוכות (אמארה ומוסטפא, 2013); (אל-חאגי ורוזנפלד, 1990). החשש היהודי מהמיעוט הערבי הביא להטלת ממשל צבאי אשר הוסר לבסוף רק בשנת 1966, לאחר שמשנת 1963 הוחל בצמצומו. בהתבוננות על דפוסי המחאה המצומצמים שהיו בשנים אלו, הגם שלכאורה היו למגזר סיבות רבות למחות, חשוב לזכור כי התנאים הפוליטיים והסביבתיים כמעט שלא אפשרו זאת. מדובר, אם כן, על השפעה שנגרמה כתוצאה ממשתנים פנים מגזריים (היעדר הנהגה) ומשתנים חיצוניים (ממשל צבאי, יחסי רוב-מיעוט). מדובר בציבור מוסלמי עני, מובס, חסר השכלה ומנהיגות שהקשר המשפחתי שהיה לו לגדה המערבית נקטע ופגע בכוחו הדמוגרפי. הציבור הערבי עסק, בעיקרו, בהישרדות ובשיקום חייו לאחר המלחמה. האליטות

הפוליטיות, הכלכליות והחברתיות הערביות, שחיו בארץ נמלטו ברובן למדינות שכנות כגון ירדן, וסוריה (Lustick, 1980; Zureik, 1979). המנהיגות הקיימת הורכבה בעיקר מראשי החמולות וראשי העדות, אשר פעלו, ככלל, בשליטת הממסד הישראלי, דבר שהביא להיעדרה של פעילות מחאה מול המדינה (סמוחה, 2013). אמצעי הפיקוח על המיעוט הערבי כללו מגוון אמצעים, דוגמת אכיפת הגבלות תנועה, מעצרים מנהליים, הטלת עוצר, מניעת הפצת עיתונות ועוד. ההסתכלות לצד הפלסטיני (אלו שנשארו בגדה, מזרחית לקו הירוק) יצרה מורכבות לציבור הערבי בישראל. מבחינה לאומית ראה עצמו ציבור זה כחלק מהעם הפלסטיני והדבר הציב את הנאמנות שלו לאומה הערבית כראשונה במעלה. מנגד, הפך ציבור זה לבעל אזרחות ישראלית, וכפי שהיו בצד היהודי מי שראו בו גיס חמישי פלסטיני, גם בקרב הפלסטינים בגדה עלו תחושות דומות והתבוננות ביקורתית שראתה בהם בוגדים ומשתפי פעולה עם ישראל (אוסצקי-לזר, 2008); (שקד, 2012). המבט כלפי דעת הקהל הערבית והזיקה לפלסטינים אפיינו גם בהמשך את מחאת ערביי ישראל. אירועי המחאה בתקופה זו היו, כאמור, מעטים מאוד ומוגבלים בדרך שבה בוצעו. מחקרים שנערכו ביחס לתקופה שבה החל שילובם של הערבים במדינה היהודית החדשה הראו, כי מחאת המגזר הייתה, בדרך כלל, ספוראדית וכמעט חסרת משמעות ביכולת שלה להשפיע ולשנות את סדר היום הציבורי. הציבור מיעט להתקומם. כאשר כבר התקיימו פעולות מחאה, הן נעשו בדרך כלל בצורה חוקית וחסרת אפקטיביות, וכל זאת בעיקר לאור פעילות השלטון כלפי הערבים. הממסד הישראלי התייחס בחשדנות רבה כלפי המיעוט הערבי והטיל עליו אמצעי פיקוח קפדניים, אשר מסבירים את רמת העצימות הנמוכה של המחאה שהייתה בפועל בשטח (לוסטק, 1985; גאנס, 1996; Lehman-Wilzing, 1993). תקופה זו זכתה לכינוי 'הדור השחוק' (רבינוביץ ואבו-בקר, 2002) או 'הדור השחוח' (גביוון, 2005).

סביר, כי לאירוע דוגמת 'טבח כפר קאסם' - שבמהלכו נהרגו 49 מתושבי הכפר על ידי חיילי מג"ב לאחר שהפרו את העוצר שהוטל - יש משמעות רבה מאוד בהרתעה שייצרה המדינה כלפי המיעוט הערבי, ולחששו מתגובת השלטון למעשיו.

פעילויות המחאה המרכזיות של ערביי המדינה התרחשו בתחום, שכללי הדמוקרטיה והחוק במדינת ישראל אפשרו להם. גם כאן קיבל המגזר תזכורות עתיות לגבי המותר והאסור, למשל בדמות הוצאתה של תנועת 'אל-ארד' מחוץ לחוק בנובמבר 1964. מדובר בתנועה הפוליטית הראשונה שהעלתה על סדר היום הציבורי את אי ההכרה במדינה יהודית, הדגישה את הפן הפלסטיני של הערבים, אזרחי המדינה, והציעה סדר יום מדיני חדש בדרך לפתרון הבעיה הפלסטינית (שקד, 2012). למהלך ההוצאה מחוץ לחוק של התנועה היו השפעות רוחב ממתנות על הגורמים הרדיקאליים במגזר הערבי בשעה שמרבית הציבור המשיך לעסוק בהשרדות ובסיפוק צרכי הקיום בסיסיים (שיפטן, 2011). מחאה אלימה ככלל לא הייתה על סדר היום והמאבק התמקד ברצון לשפר זכויות ותנאים, שניתנו לציבור הערבי מתוקף היותם אזרחי מדינת ישראל. מסגרת החוק אפשרה למיעוט הערבי לפנות לבתי המשפט, לפעול בדרך פרלמנטרית ולהפיץ חומר ומידע באמצעות פרסום כרוזים גלויים (אוסצקי-לזר, 1996).

בתקופה זו הייתה העיתונות ערבית מוגבלת ומצומצמת מאוד וככלל לא היוותה כלי רלבנטי, שבאמצעותו ניתן היה להשפיע ולשנות, ודאי לא בדרך בה מתפקדת התקשורת כיום. העולם הפוליטי הפנים-ערבי היה שונה ופעיל יותר, והוא ניקז אליו את סערת הרגשות שעברה על הציבור הערבי בארץ לאחר מלחמת העצמאות. לאור היותו של המגזר הערבי מרוחק וחסר השפעה על גורמי הכוח במדינה בעת ההיא, כך גם יכולתו להשפיע עליהם דרך כלי המחאה הקיימים ברשותו הייתה נמוכה מאוד. ניתן לסכם תקופה זו בכך שמחאת הציבור הערבי הייתה מוגבלת, כמעט בלתי אפקטיבית, חוקית בעיקרה, תוך שמירה על כללי המשחק הדמוקרטיים ובעיקר חסרת רלבנטיות והשפעה על דעת הקהל

היהודית וללא נגישות אמיתית למקבלי ההחלטות במדינה. כתוצאה מכך, מסכימים מרבית החוקרים, כי השפעת מחאה זו על סדר היום ויכולתה לקדם שינוי הייתה נמוכה. המחאה עסקה בעיקר בתחומים אזרחיים, במטרה לחזקם בקרב התושבים ולהקל עליהם את עול השלטון הצבאי. הנושאים הלאומיים היו, ככלל, בשולי השיח הציבורי הערבי (אמארה ומוסטפא, 2013). שלהי תקופה זו בוטל הממשל הצבאי בארץ (1966) ושורה של התרחשויות נוספות לצד היהודי (בעיקר הניצחון במלחמת ששת הימים) יצרו אצל הציבור היהודי בארץ ביטחון עצמי רב, שתתם מצדו לפיתוח סובלנות כלפי מחאת הציבור הערבי בארץ ולליברליות כלפי מיעוט מנומס, שקט ונטול כוח ממשי, בצד הערבי, שבסך הכול רצה לעבוד ולהתפרנס תוך שהוא מעכל את תבוסתו במלחמת העצמאות (חלבי, 2005; שיפטן, 2011). לצד התחושות אלו, החלה להיווצר אווירה כלל עולמית של שחרור ולגיטימיות של המאבק לזכויות האזרח (שם). אלו גם אלו היוו מצע נוח לשינוי המשמעותי, שעבר על מחאת הציבור הערבי בארץ בעשורים הבאים.

ממלחמת ששת הימים עד הסכמי אוסלו - 1967-1993

ראשיתה של תקופה זו בתוצאותיה של מלחמת ששת הימים ב-1967, בה הביס צה"ל את צבאות ערב שלחמו מולו, כבש את רמת הגולן ואת סיני, אך חשוב מכך לעניינו של מחקר זה - ישראל סיפחה את שטחי הגדה המערבית וחבל עזה. במהלך שנים אלו עברה המדינה מלחמות נוספות - מלחמת יום הכיפורים ב-1973 ומלחמת שלום הגליל ב-1982. בשנת 1987 החלה האנתפאדה בשטחים, שבסופה החל תהליך לגיבוש הסכם ביניים בין ישראל לפלסטינים עד החתימה על הסכם אוסלו ב-1993. או אז החל עידן חדש ביחסי ישראל והפלסטינים, ובתוך כך גם בין ערביי ישראל לממסד. מבחינה דמוגרפית היווה הציבור הערבי,

טרם מלחמת ששת הימים כ-10.6% מתושבי הארץ, כ-282,000 נפש (אלמוג והורנשטיין, 2008).

התקופה שלאחר המלחמה התאפיינה בעלייה משמעותית בצעדי המחאה שנקטו הערבים, כשהנושא הלאומי היה גולת הכותרת. מדינת ישראל, מצדה, חשה חזקה דיה מבחינה ביטחונית, לצד היותה דמוקרטית וחוקית, כדי לאפשר את מחאתו של המיעוט הערבי (שיפטן, 2011). השינוי ביחסי הגומלין בתחום המחאה בין החברות משתקף גם בסקר, שנערך בעת ההיא, ובו העידו על עצמם הערבים בין 1965 ל-1976, כי הם ישראלים, מוסלמים ופלסטינים (בסדר הזה), דירוג שהשתנה במהלך השנים הבאות, כאשר הערבים בישראל הגדירו עצמם קודם כל כפלסטינים, כך מתוך סקר של סמוחה שמביא חלבי (חלבי, 2005). כיבוש הגדה המערבית על ידי ישראל הביא לאיחוד מחדש של הציבור הערבי בישראל עם בני משפחתו, שנותרו ממזרח לקו הירוק. חיבור זה הביא עמו תחושות אמביוולנטיות שונות. בעוד שרמת החיים בישראל הייתה גבוהה יותר מזו שבשטחים, השיח הפוליטי בשטחים והחיבור לשלטון הירדני יצרו בקרב ערביי המדינה הבנה כי מצבם בתחומים אלו נחות מזה של תושבי השטחים (יוזמות קרן אברהם, 2013).

העמדות השליליות שרווחו בשטחים כלפי ערביי ישראל, ואפיינו את התקופה הקודמת, לא השתנו בחלקן, מאחר שקציני צה"ל, שעמדו בקשר עם האוכלוסייה, היו בעיקר דרוזים, צ'רקסים ומוסלמים, כך שעדיין נותרה בקרב חלק מתושבי השטחים התחושה, שערביי מדינת ישראל הם זרוע של המדינה, קרי - משתפי פעולה (אוסצקי-לזר, 1996). גישות שליליות נוספות, שפגעו בקשר בין ערביי ישראל לערביי השטחים היו בקרב אלו שראו בציבור הערבי בישראל אנוכי, קל דעת, חומרני, לא אחראי ולא מסודר (אל-חאגי, 1988). הגישות המציינות את הפערים שנוצרו בין שתי החברות, הפלסטינים שבשטחים ואלו שבישראל, והובלטו כתוצאה מכיבוש הגדה, מקבלות פרשנות על ידי חלק מהחוקרים שדווקא סבורים, כי תהליך זה תרם משמעותית

לחיזוק מחאת ערביי ישראל. רכס, למשל, טוען כי החיבור הביא להתעוררות פלסטינית לאומית, לחיזוק הסולידריות הדתית ובעיקר הניע את ערביי ישראל לבחון את מצבם מול המדינה ביתר שאת. מדובר בהתנגשות בין 'ישראליות' (החיבור וההטמעה של החיבור הערבי בתוך מדינת ישראל) לבין 'הפלסטיניות' (חיבור מחודש של ערביי ישראל לתוך הלאום הפלסטיני). הסיטואציה החדשה דרשה יציאת תוכן לתוך ההגדרות הקיימות ולתהליכים שנוצרו (רכס, 2003; לביא, 2010). כך או כך, הדבר תרם משמעותית להצבת שאלת הלאום והזהות בראש תחומי המחאה, על פני הנושאים האזרחיים שאיפיינו את מחאת המגזר בתקופה הקודמת. בשנים אלו נפתח העולם יותר ויותר לעיסוק בסכסוך הישראלי פלסטיני, בעיקר לאור מעורבות מדינות ערב במאמץ הכללי נגד המדינה, כאשר הסוגייה הפלסטינית הייתה אחד מהנושאים שהצליחו לאחד את העולם הערבי המפולג בתוך עצמו.

מדינות ערב, שהתמודדו עד כה עם מדינת ישראל במישור הצבאי, הביאו לעולם המאבק גם חרמות וסנקציות כלכליות (בעיקר בתחום הדלק והסחר הישיר של חברות בינלאומיות). בעולם הערבי דרך כוכבו של גמאל עבד אל-נאצר המצרי, שקרא לפאן ערביות והיווה סמל להחזרת הכבוד שאבד במלחמת ששת הימים. הדבר הביא לתקווה בקרב החיבור הערבי בישראל כי קרוב הזמן בו יתאחד העולם הערבי ויפעל לשחרורם מהכיבוש הישראלי (שיפטן, 2011). ההתגייסות הערבית למען הפלסטינים, הכוללים בתוכם את ערביי ישראל, יצרה דווקא איזון גלובאלי מעניין, בעיקר מאחר שאירופה וארצות הברית שימשו גורם מרכזי בנטרול פעילותן של מדינות ערב מול ישראל. הזירה הגלובאלית שימשה באותה עת כר למאבק של המיעוט הערבי במדינה, הגם שיש החולקים על הפקטיביות של דרך פעולה זו.

במהלך שנות השמונים, אך ביתר שאת מתחילת שנות התשעים, פעלו חלק מהעמותות במגזר ליצירת הד עולמי למחאתם, באמצעות פנייה לגורמים דוגמת האו"ם ובית הדין הבינלאומי בהאג. כך הועלו בפני

מוסדות אלו בעיות ופערים שהיו למיעוט הערבי במדינה, כגון מצוקת קרקעות ונושאים דוגמת אספקת מים לכפרים לא מוכרזים (רכס, 2003). לצמצום התמיכה הערבית בציבור הערבי בישראל תרם הסכם השלום בין ישראל למצרים, שהחל בסוף שנות השבעים, ולמעשה, הוציא את המדינה הערבית הגדולה ביותר מחזית המאבק הערבי מול ישראל.

במישור הפנימי החל להתפתח במגזר הערבי בישראל דור, אשר הפך למשמעותי מאוד בעיצוב מחאת המגזר, מאחר שתנאי הפתיחה שלו היו טובים בהרבה משל קודמיו. הוא היה צעיר מכדי לחוות את תבוסת מלחמת העצמאות, חלקו נהנה משיפור דרמטי בזכויות הפרט ומהרווחה בישראל ועל כתפיו לא הוטלו מגבלות, כפי שהוטלו על קודמיו בדמות ממשל צבאי ופיקוח הדוק של הממסד. דור זה היה גם משכיל יותר - תוצאה של מאות מסיימי התארים באוניברסיטה ואלפי בוגרי התיכונים, שמספרם עלה עד פי שישה תוך כעשור (מוסטפא, 2006). צעירים אלו נחשפו לתרבות הפתוחה בישראל, אך לא פחות חשוב מכך, גם ללאומיות הערבית המתחדשת בעולם והם שהובילו תהליך של פוליטיזציה בקרב החברה הערבית, שבסופו עמדו צעירים אלו בראש המאבק מול המדינה (שקד, 2012).

תחת השפעת הדור הצעיר החלה ההנהגה הערבית החדשה לקרום עור וגידים והיא התפתחה למספר כיוונים מרכזיים: בניית עמותות וועדות גג ארציות, הקמת ארגונים קהילתיים, אזרחיים, ביישובים ובערים וכן בניית תנועות סטודנטים בקמפוסים. בשנים אלו הוקמה שורה של מוסדות שמילאו את הריק ההנהגתי שהיה לציבור הערבי בישראל - ועד ראשי הרשויות הוקם ב-1972 בעידוד הממסד, ועד הסטודנטים הערבי הוקם שנתיים מאוחר יותר, הוועד הארצי להגנה על האדמות הוקם ב-1975 וועדת המעקב העליונה לערביי ישראל הוקמה ב-1982, במהלך מלחמת לבנון הראשונה. להקמת ארגונים אלו נודע תפקיד משמעותי בהסדרה ובקידום המחאה הערבית בשנים אלו. מאות עמותות הוקמו במגזר הערבי במטרה לטפל בנושאים אזרחיים שונים,

וכן מתוך הבנה שבמגרש הפוליטי הישראלי המגזר אינו יכול בפועל להגיע להישגים של ממש (בשארה, 1998; לנדאו, 1971; רכס, 1993; שחאדה, 2013; Payes, 2003; נחילה, 2011). הדבר ממחיש את המשמעות שיש להנהגת המגזר כגורם המביא לקידום פעילות מחאה ועד כמה היעדרה של הנהגה רלבנטית ומתפקדת, בשנים שקדמו לכך, הביא לצמצום המחאה. ג'מאל (2006) טוען, כי הפעילות העיקשת, שהייתה בשנים אלו מצד הארגונים הערביים למען שוויון זכויות יצרה אצל הרוב היהודי תגובת נגד.

הכנסת פעלה לשריון שורה של חוקים המחזקים את אופיה היהודי של המדינה - חוק יסוד הכנסת, חוק יסוד כבוד האדם וחירותו ועוד. מוסטפא טוען כי האוניברסיטאות הפכו לשמש מרכז לשיח פוליטי-לאומי תוך שהסטודנטים יוצרים יתרון משמעותי, בהשוואה לפעילות הפוליטית הערבית המוסדית שהייתה באותן שנים. יתרון זה הושג דרך הלהט והאמונה ששררו בקרב הצעירים, ושדחפו אותם לפעילות מחאה רחבה. במקומות, דוגמת האוניברסיטה העברית בירושלים, התהדק הקשר למוסדות השכלה בשטחים, דבר שחיזק את השיח לאומי במחאת הפעילים.

אחד התוצרים של פעילות נמרצת זו הייתה התגברות משמעותית של חיכוכים אלימים בין סטודנטים ערבים לבין פעילים מהימין הישראלי בתוך הקמפוסים (מוסטפא, 2013). התגברות השיח הלאומי, צמצום החשש מהממסד הישראלי וכניסת הדור הצעיר למחאה תרמו לכך שבשיאה של תקופה זו התחוללו האירועים המכוננים, שהתרחשו באזור סחנין ב-1976, במה שיכונה לימים 'יום האדמה'. באותו יום, ה-30 במרס התעמת הציבור הערבי באופן ישיר עם כוחות הביטחון הישראליים במחאה על הפקעת אדמות בגליל, מהלך שהיה חלק מתכנית ממשלת ישראל, שנקראה 'יהוד הגליל'. מטרת התכנית הייתה לצמצם את הרוב הדמוגרפי הערבי בצפון הארץ. ערביי ישראל פתחו בשביתה כללית ביוזמת הוועד להגנה על האדמות, שהוקם שנה קודם

לכן (נח'לה, 2011). תוצאותיו של יום זה היו שישה הרוגים וחמישים פצועים מקרב אזרחי המדינה הערבים, במה שייחשב בהמשך לאירוע מכונן ביחסי הערבים עם הממסד בישראל, וככזה שיש הרואים בו השלמה יהודית עם הרדיקליזם הערבי (שיפטן, 2011). הצד הערבי הביע ביום זה נכונות להתעמת עם המדינה בכלים שעמדו לרשותו, לרבות אלימות מוגבלת.

הפעם הבאה, בה יפעל המגזר בצורה אלימה, ישירה ויזומה תתרחש שנים עשרה שנים מאוחר יותר ב-1988 במהלך 'האנתפאדה הראשונה' (חלבי, 2005). אירועים חריגים אלו, שדומים להם לא התרחשו קודם לכן, חיברו לראשונה בין המוטיבציה הגבוהה של ערביי ישראל למאת למחאה, להתקומם ולהביע עמדה ברורה מול הממסד הישראלי לבין ההזדמנות שנקרתה בפניו (שיפטן, 2011). אלה היוו לדעת יפתחאל שבירה של מחסום פסיכולוגי, שגרם להתנגדות גלויה של המיעוט מול המדינה ולהצמחת דור חדש של מנהיגים אסרטיביים, שהביאו עמם שיטות פעולה שאתגרו את הממסד הישראלי, בדומה לתנועות יהודיות דוגמת ה'פנתרים השחורים' ו'גוש אמונים' (יפתחאל, 1999).

המחאה האלימה נגד השלטון, הנובעת מסכסוך בנושא קרקעות ואדמה תאפיין את מחאת המגזר גם בעתיד. ביחסי יהודים-ערבים בישראל מסתמנים אירועי 'יום האדמה' כנקודת מפנה משמעותית, שבה החלו תהליכי פוליטיזציה ואקטיביזם מצד המיעוט הערבי כלפי הממסד. דפוסי פעילות אלו כללו עצרות, מחאות, הפגנות ומאבק, שהיו לו צדדים פוליטיים (הסכסוך הישראלי-פלסטיני), אך הוא גם נתן ביטוי ראשון ומשמעותי למאבק האזרחי למען שוויון זכויות במדינה. הגבולות בין מחאה לאומית לאזרחית הטשטשו, ובחלק מהמקרים היה קשה להפריד בין שורשי המחאה (Smootha, 1980). גם אוסצקי-לזר רואה בשני דגלים אלו (השוויון והשלום) את הקונצנזוס, שאיחד תחתיו את רוב פעילות המחאה של המגזר הערבי בישראל בתקופה זו, כאשר הצד האחד מגלה רצון לשוויון אזרחי מלא בתוך ישראל, ואילו הצד

השני נאבק להשגת הסכם שלום בין ישראל לפלסטינים, שיכלול הקמת מדינה פלסטינית בשטחים, שבירתה מזרח ירושלים. לצורך מאבקים אלו גייס המיעוט הערבי את משאביו ופעל בדרך מיליטנטית, אך חוקית, ועל פי כללי הדמוקרטיה (אוסצקי-לזר, 1996).

את זווית הראייה הממסדית בהקשר ניתן ללמוד משמואל טולדנו, שהיה היועץ לענייני ערבים של מספר ראשי ממשלה, ביניהם יצחק רבין. טולדנו טען ב-1974 כי על המדינה לספק לאזרח הערבי 'זהות ותוכן' לאור רצונו האמיתי (של האזרח הערבי) להשתלב בחיים הפוליטיים, הכלכליים וחברתיים של המדינה (טולדנו, 1975). טולדנו גם דחף להקמת ועד ראשי הרשויות הערביות בשנת 1974, במטרה למצוא עבוד הממסד הישראלי מנהיגות ערבית נבחרת ומייצגת, שעמה ניתן יהיה לנהל דו שיח.

ראוי לציין, כי דווקא במהלכן של תקופות קיצון - המלחמות בהן השתתפה מדינת ישראל (מלחמת יום הכיפורים ב-1973 ומלחמת שלום הגליל ב-1982) - נמנע הציבור הערבי ככלל מביטויי מחאה ציבורית אלימה דוגמת הפרות סדר (אור, 2003). החל משנת 1972, אך ביתר שאת החל מ-1983, בולט שחקן נוסף בזירת המחאה - התנועה האסלאמית.

תנועה זו מגלמת בתוכה את התהליך שעבר על הציבור הערבי אשר הביא להקצנה בצעדי המחאה שלו מול המדינה. התנועה האסלאמית עברה לאחר הקמתה מפעילות דתית לטרור בהתארגנות שכונתה 'אוסרת אל-ג'האד'. זאת, עד לגל המעצרים הגדול שנערך בקרב פעיליה בשנת 1983. בהמשך חזרה התנועה לבלוט בעיקר בתחומי ההטפה לחזרה לדת, קראה להתעוררות דתית בציבור הערבי והובילה קו מתריס נגד המדינה, כאשר מסגד אל-אקצא שימש כדגל, סביבו הייתה מרוכזת הפעילות מול הממסד הישראלי (צרצור, 2005).

גישה נוספת טוענת כלפי המעורבות של התנועה האסלאמית במחאות הלאומיות של המגזר, כי היא מנצלת את הסכסוך הישראלי-פלסטיני כמשאב בלבד - לטובת עצירת תהליך החילון של החברה הערבית

ובניסיון למנוע התרחקות מהדת. המעורבות בסכסוך הלאומי משמשת כלי לקבלת לגיטימציה מהציבור הערבי תוך חיבור בין המרכיב הדתי ללאומי (אזרחי, 2013; לביא, 2010). חיזוק לגישה זו ניתן למצוא בכך שההשפעה האסלאמית - הדתית הייתה בעיקר באזור המשולש, לאור הקרבה לשטחים ולמכללות הדתיות, שפעלו שם, ובהן למדו ערבים ישראלים. ההתעוררות הדתית קיבלה חיזוק נוסף כשהותר לערביי ישראל לצאת למצוות החאג' בסעודיה החל משנת 1977 (אוסצקי-לזר, 1996). קשת נושאי המחאה שבאו לידי ביטוי כללו נושאים לאומניים, דתיים אך גם נושאים אזרחיים שהחלו אט אט להיכנס לסדר היום של המיעוט הערבי. תקופה זו מאופיינת בכניסת הדור הצעיר והמשכיל למחאה מול המדינה, כאשר על סדר היום שלו מונחות סוגיות פוליטיות, לאומיות ודתיות. השימוש בטרור כמחאה נותר בשוליים והגם שהיו אזרחים ערבים שביצעו פעולות טרור, ככלל מדובר היה בנושא מחוץ לקונצנזוס וודאי לא מאורגן על ידי שום גורם משמעותי בתוך הציבור הערבי בישראל (סמוחה, 1988).

עיקר המעורבות בטרור של אזרחים ישראלים באה לידי ביטוי בסוגיית הסיוע למסתננים, שנכנסו לישראל דרך הגבולות ובשנים שלפני מלחמת ששת הימים ולאחריה, כשעשרות ערבים אזרחים ישראלים נעצרו בגין עבירות ביטחוניות שונות. 48 אזרחים ישראלים ערבים השתתפו בפעולות כאלו ב-1968, 115 בשנת 1969, וסך הכול בין 1967 ל-1973 נעצרו והורשעו 320 אזרחים ישראלים ערבים על עבירות ביטחוניות (רכס, 1993). למרות שמדובר במספרים, הנחשבים היום לגדולים יחסית, על פי נויברגר וכן אמארה ומוסטפא לא ניכרה בתקופה זו חצייה של קווים אדומים או שבירת כלים בין המיעוט למדינה, והגם שהמחאה מצאה את ביטוייה בדרך פעלתנית יותר, נותרה הקפדה על כללי המשחק, שהציבה המדינה, נשמר קשר רצוף עם השלטון והקפדה על גבולות החוק. האזרחים הערבים לא ויתרו על אזרחותם הישראלית. נהפוך הוא - מאבקם היה כלפי הממסד ומתוך החברה הישראלית עצמה (נויברגר, 1988; אמארה ומוסטפא, 2013). ניתוח של

תקופה זו עורך אף Lehman-Wilzig (1993) כחלק מבחינה של המחאה בשנים 1950-1990. לטענתו, יש לבחון את המחאה הערבית בישראל בעשורים אלו בראייה מקבילה למחאה בקרב היהודים. שני הצדדים הקפידו לשמור על החוק ולכבד את הדמוקרטיה. לטענתו, נוטה הציבור הערבי לחקות את זה היהודי ולהידמות לו באופי המחאה. כך אומצו על ידי המגזר הערבי כללי המשחק המקובלים במדינה ונשמר כיבוד החוק. התנהגות זו נמצאת בניגוד גמור למתרחש במדינות דוגמת סרי לנקה, לבנון והפיליפינים, בהן נקטו המיעוטים בקו מחאה אלים הרבה יותר נגד המדינה. גם חסון מוצא הקבלות דומות בדפוסי המחאה של שני המגזרים על פני שנים אלו (חסון, 1987).

מהסכמי אוסלו עד 'אנתפאדת אל-אקצא' - 1993-2000

בתחילת שנות התשעים היוו הערבים כ- 18% מאוכלוסיית מדינת ישראל, כתוצאה מגלי העלייה מברית המועצות לשעבר, אשר הקטינו את חלקם היחסי בתוך החברה הישראלית. החל מראשית שנות התשעים החלו מגעים סודיים בין נציגים ישראלים לפלסטינים, שהובילו בהמשך לחתימה על הסכמי הביניים המוכרים כהסכמי אוסלו. מגעים אלו סימנו את סיומה של 'האנתפאדה הראשונה', ושיאם היה במהלך שנת 1995, כשצה"ל יצא ממרכזי הערים הפלסטיניות בגדה ובעזה והשאיר לרשות הפלסטינית את השליטה האזרחית והביטחונית על הרוב הפלסטיני בשטחים ובעזה. עלייתה של ממשלת רבין לשלטון ב-1992 הביאה לפריחה חסרת תקדים ביחסי מדינת ישראל עם מדינות ערב, כולל מול מדינות שעד אז לא הכירו בקיומה. מדינת ישראל חתמה על הסכם שלום עם ירדן ופתחה נציגויות בשורה של מדינות חדשות כדוגמת מרוקו, תוניסיה, עומאן, מאוריטניה וקטאר. ממשלת רבין ביצעה מהלכים רבים לשיפור מצבה הכלכלי של ישראל ופעלה במקביל לקידומו של המגזר הערבי ולהידוק הדו קיום בארץ. הדבר תרם לצמצום מחאת המגזר. רמת הפעילות

בשנים הבאות הייתה נמוכה יחסית ולא מאורגנת ברמה הארצית, כאשר הסבר אפשרי לכך היא העובדה שהציבור החל לחוש שמחאת ההמון ברחוב אינה מניבה תוצאות רצויות והיא נדונה לכישלון (יפתחאל, 2003). כפיצוי על כך המשיך המגזר בבניית עמותות ובקידום פעילות אזרחית וחברתית דרך גופים אלו. כך נרשמו בשנות התשעים עמותות רבות, שעסקו בתחומי החברה, המשפט, הבינוי, פיתוח ושיכון ומחקר והשכלה - תחומים הנמצאים באחריות הממסד הישראלי. עמותות אלו נתקלו, על פי דעת חלק מהחוקרים, בחשדנות מצד השלטון, דבר שפגע בפעילותם והצר את צעדיהן. גם במקרה זה העתיק המגזר דפוסי מחאה והתמודדות גלובאליים, המאפיינים שיח של מיעוט מול רוב במדינות נוספות בעולם (Jamal, 2008 ; Payes, 2003). במישור הפנימי, עד כה ראה עצמו הציבור הערבי בארץ כחלק מהבעיה הפלסטינית ומיקד את עיקר מחאתו בתחום זה. באותה עת, קירבו ההסכמים שנחתמו את פתרון הסוגייה בדרכים דיפלומטיות וללא מעורבות המגזר. הדבר גרם להבנה של המיעוט הערבי בארץ כי בתוך הסוגיה הפלסטינית הכוללת, נדחק העיסוק בערביי ישראל לשוליים, עד כדי אי מציאת פתרון אמיתי לבעיה, שכה העסיקה אותם (אמארה ומוסטפא, 2013 ; סבאעי-ח'ורי ורוחאנא, 2011). בעקבות זאת החל הציבור הערבי לבחון מחדש את יחסיו עם המדינה וכן את מטרת המחאה.

סוגייה מרכזית, שעמדה על סדר היום בין המיעוט לממסד, הייתה נושא הקרקעות. בהיעדר תכניות מתאר וכתגובה להפקעה רחבה של קרקעות ערביות ברחבי הארץ, בדומה לאירועי יום האדמה ב-1976, בחר המגזר לנהל דו שיח אלים וממוקד במקרים בהם חש מצוקה ומשבר.

שורה של אירועים בשנים אלו הובילה לשיח מחאתי, שאורגן ברמה המקומית, ולא ברמה הארצית והוביל לעתים לפציעות ולנזק בקרב המשתתפים. כך היה בלוד (1999), בשפרעם (1998), בנחף (2000)

ובעיקר באום אל-פחם (1998) במאבק נגד הפיכת אדמות רוחה לשטח אש צבאי. בשיח המחאתי נרשם שיתוף פעולה הולך וגובר בין יהודים לערבים, שהביא לפעילות מתואמת, בין השאר, לאור ההבנה וההסכמה של חלק מהציבור היהודי בישראל, כי לערבים בישראל זכות להיאבק על מעמדם הלאומי (שיפטן, 2011). המצב החדש הביא את המגזר להתבונן על עצמו לעומק ולבחון את סוגיית הרלבנטיות של מאבקו במדינה. התבוננות זו נעשתה במספר מישורים. ראשית, בדומה לתקופה הראשונה, 1948-1967, חזר הציבור הערבי לעסוק שוב בשאלת מעמדו בתוך מדינת ישראל ובמצבו האזרחי בהשוואה לשכניו היהודים. תהליך השלום, בין ישראל לפלסטינים, נתפס כהזדמנות וכמנוף לשיפור משמעותי בזכויות המיעוט הערבי בישראל, אך גם בחשש מכך שחזרה אפשרית של מתנחלים מהשטחים לתוך תחומי הקו הירוק תביא להשפעה שלילית על מעמד ערביי המדינה כמיעוט לאומי ולשינוי אפשרי בהיבטים דמוגרפיים (יוזמות קרן אברהם, 2013).

האיום, ממנו חששו ערביי המדינה, מכונה על ידי אל-חאגי (2000) 'פריפריה כפולה'. הכוונה לכך שבעיית ערביי ישראל תידחק לשולי העיסוק בסכסוך הישראלי-פלסטיני, הן על ידי הפלסטינים עצמם, אשר ממקדים את עשייתם בהשגת מדינה פלסטינית והן על ידי הקושי הקיים להגיע למצב של שוויון הזדמנויות אמיתי בתוך המדינה המעניקה, לשיטתם, עדיפות ליהודים על פני הערבים.

תחום בו ניתן להצביע על שינוי במאפייני המחאה הוא בעצימות השיח בין המגזר לממסד, כאשר הנהגת הציבור הערבי הבינה, כי בהיעדר שיח רדיקאלי ומתריס מול המדינה הם צפויים לאבד את היכולתם להשפיע ולהישאר בתודעה. הדבר תרם ליצירת שכבה הנהגתית ערבית קיצונית, שבחרה בקו תקיף יותר מול הממסד (שיפטן, 2011).

השיח ה'לעומתי' מול הנהגת המדינה בא לידי ביטוי בדרכים שונות. בשנים אלו היו דוגמאות שונות למעורבות של אזרחי המדינה הערבים בטרור, הגם שעדיין היה מדובר בבודדים מקרב החברה הערבית בישראל. מקרי הטרור בשנים אלו, בהם היו מעורבים ערבים ישראלים,

כללו ארבעה מקרים ב-1998, שניים ב-1999 ושמונה מקרים במעורבות ערביי ישראל ב-2000 (שם). לצד זאת, נמשך החיבור בשיח בין החברה הערבית בישראל לפלסטינים בשטחים, שבחלוף השנים ראו את הישגי הסכם אוסלו הולכים ונשחקים. דוגמה להידוק המתחדש בין אזרחי המדינה הערבים לבין הרשות הפלסטינית ניתן למצוא בהפגנות יום הנכבה במאי 1998, כאשר נאומים שנישאו בעצרת המרכזית ברמאללה הושמעו מאוחר יותר בעצרת שנערכה בציפורי שבגליל, וכללו הקראת קטע לאומני, שכתב המשורר הפלסטיני, מחמוד דרוויש וכן בהשתתפות בכירים מקרב הציבור הערבי בישראל בעצרת ברמאללה. עוד טרם האירועים האלימים, שהתרחשו שנתיים מאוחר יותר, באוקטובר 2000, זיהה החוקר, גד ברזילי, את האפשרות של התנגדות קולקטיבית לשלטון מצד הערבים בישראל (איילון, 2005). בשנת 1996 התפצלה התנועה האסלמית לשניים: חלקה (הפלג הדרומי) העביר את פעילותו למגרש הפרלמנטרי, על ידי השתתפות פוליטית בבחירות, בעוד שהפלג הצפוני הקפיד על הימנעות מהשתתפות בבחירות, אך נותר פעיל מאוד במגזר המוניציפאלי.

פעילות המחאה של הפלג הצפוני התמקדה לא רק במישור המקומי אלא כללה אף מעורבות באירועים אלימים במסגד אל-אקצא, העברת כספים לשטחים וקשר לפעילות של החמאס, דבר שהביא מאוחר יותר לביצוע מעצרים בקרב התנועה בשנת 2003. בטרם אירועי אוקטובר 2000 נאם סגן ראש התנועה האסלאמית, שיח' כמאל חטיב, בעצרת באום אל-פחם וציין, כי התנועה לא תהסס לשפוך דם באל-אקצא כביטוי להתנגדותה לפעילות ישראל בהר (קידר, 2005). במסגרת המחאה נהגה התנועה האסלמית לערוך עצרות המונים תחת הסיסמה - 'האסלאם הוא הפתרון' ו'אל-אקצא בסכנה'. פעילות המחאה של הפלג הצפוני התמקדה - בנוסף לטיפול הסברתי ושיקומי בכפרים העקורים משנת 1948 - בהתנגדות גורפת לשירות לאומי או כל פן אחר של שירות המדינה, דבר שנתפס על ידי חלקים גדולים בציבור הערבי בישראל כשירות ביטחוני לכל דבר ועניין, וכן בהידוק הפעילות בגדה

המערבית כסיוע לאלמנות ויתומים, דבר שחיזק את ההקשר הפלסטיני של ערביי ישראל (אבו-ריא, 2005). פן נוסף לדרך מחאה מול המדינה משרטט ישראלי, הטוען כי הפשיעה האידיאולוגית מהווה דרך אפקטיבית מצד הציבור הערבי. זאת, על ידי פגיעה חומרית ומוראלית במדינה היהודית. פעילות זו כוללת גם מעורבות בטרור, אך עיקרה הוא פשיעה כגון גניבת מכוניות והעברתן לרשות הפלסטינית, זיוף מסמכים וכן הפרות סדר בצירים הראשיים והנפת דגלים של החמאס והחזבאללה (ישראלי, 2003).

מ'אנתפאדת אל-אקצא' עד הטלטלה האזורית - 2000-2011

ראשיתה של התקופה באירועים האלימים, שהחלו בספטמבר-אוקטובר 2000, אשר בישרו על תחילת 'אנתפאדת אל-אקצא' בשטחים, המכונה גם 'האנתפאדה השנייה'. בחלק מהאירועים היו מעורבים גם ערבים ישראלים, שהשתתפו בפעילות טרור בתוך מדינת ישראל. שנים אלו התאפיינו בשיח אליים, שהתפרץ מעת לעת בין אזרחי המדינה הערבים לממסד, אך הרוחות שככו ככל שישראל והרשות הפלסטינית שבו לשולחן המשא ומתן, וגם הפעילות האלימה בשטחים הצטמצמה משמעותית.

אחת הדרכים להבעת מחאה במגזר הערבי הייתה הימנעות מהשתתפות בבחירות הישירות לראשות הממשלה, שנערכו בפברואר 2001 - חודשים ספורים לאחר אירועי אוקטובר 2000. בבחירות אלו השתתפו כ-18% מאנשי המגזר הערבי בישראל בלבד. לשם השוואה, במערכות בחירות קודמות עמד שיעור ההצבעה במגזר על 77% בבחירות 1996 ו-75% בבחירות 1999. מעניין להשוות נתון זה לשיעור ההשתתפות לבחירות המוניציפאליות, שם היה הנתון בשנת 2003 - 86% (רכס, 2003; יוזמות קרן אברהם, 2013). דפוסי הצבעה גבוהים מאוד לרשות המקומית, לצד הימנעות כמעט גורפת מן הבחירות לראשות הממשלה, מחזקים את העובדה, שהמחאה תועלה מול המדינה, ולא מול הרשות

המקומית (יש לזכור, כי במגזר הערבי, ברוב המקרים, הרשות המקומית היא בשליטה ערבית).

לתקופה זו נודעת השפעה על השיח השלילי בין יהודים לערבים בחברה הישראלית. הציבור היהודי הקצין ימינה, ולראייה תוצאות הבחירות לכנסת ולממשלה במהלך השנים אלו. אהוד ברק, אשר נבחר בשנת 1999 לראש הממשלה מטעם מפלגת העבודה, סיים את כהונתו ב-2001, ומאז היו בשלטון נציגי המרכז והימין בלבד - שרון, נתניהו ואולמרט. בשנים הבאות הוציא הציבור הערבי לרחובות אלפים לתהלוכות אזכור לאירועי אוקטובר ולסיורים להכרת הכפרים שנעקרו ונהרסו ב-1948. הנהגת המגזר הכריזה על דקת דומייה ב'יום הנכבה', יום האזכור לתוצאות המלחמה, החל בצמוד ליום העצמאות של מדינת ישראל (שם). דפוס הפעולה כלל צמצום אירועים וריכוזם למספר עצרות גדולות, אשר משכו אליהן אלפי מפגינים. אופיין של עצרות אלו - בשנים שלאחר אירועי אוקטובר 2000 - כלל ביטויי הסתה, הידוק החיבור לאל-אקצא, ציון תחילת 'אנתפאדת אל-אקצא' והנפת דגלי חזבאללה (בוקעי, 2008).

לעניינה של עבודה זו יצוין כי בשנים האחרונות צומצם משמעותית הקו המתלהם בעצרות וככלל, כמעט שאין אזכור לכל ביטוי של אלימות והסתה, ודאי לא כזה המתקשר לטרור הפלסטיני בשטחים. כדי להמחיש את השינוי, יש לזכור כי הטרור שאך היכה בעורף הישראלי, עשה זאת לא אחת בשיתוף פעולה עם אזרחי המדינה הערבים שחלקם היו מעורבים בפיגועים קשים מאוד, הן כמסיעי מתאבדים ובמקרה יחיד של מתאבד, אזרח ישראלי (מוחמד שאכר חבישי מאבו סנאן). בשנת 2000 נרשמו 25 התארגנויות טרור במעורבות ערבים ישראלים. בשנת 2001 נמצאו כבר 56 התארגנויות, נעצרו 51 ערבים ישראלים שהיו מעורבים בפיגועים בהם נהרגו 45 יהודים. בשנת 2002 עלה מספרם של העצורים ל-78 והם היו מעורבים בפיגועים בהם נרצחו 45 יהודים. בשנת 2003 נחשפו 27 התארגנויות, שבהן היו מעורבים ערבים ישראלים ונעצרו 45 ערבים ישראלים כמעורבים בטרור חמור בו נהרגו

46 יהודים. בשנת 2004 אותרו 26 התארגנויות, שבהן היו מעורבים ישראלים, נעצרו 51 ערבים ישראלים ובין ינואר ליולי 2005 נעצרו 14 ערבים ישראלים, כולל כאלו שהיו מעורבים בהסעת מתאבדים לתוך ישראל (שיפטן, 2011; בוקעי, 2008). בהיעדר אופציה אמיתית להתמודדות ישירה מול המדינה וכפער נגישות לדרג מקבלי ההחלטות, פעל הציבור הערבי בדרכים שהצליח לממש, סיוע נקודתי לטרור וביצוע מחאות רחבות היקף. ועדת החקירה הממלכתית, שהוקמה לאחר ההתנגשויות האלימות שהיו באוקטובר 2000 בין כוחות הביטחון למיעוט הערבי בישראל (ועדת אור) תיארה את התהליכים שעברו על החברה הערבית בישראל עד להתנגשויות שהחלו באחד באוקטובר 2000 ושבסופן נספרו 14 הרוגים משני הצדדים (12 אזרחים ערבים, אזרח יהודי שנהרג כתוצאה מפגיעת אבן ברכבו בכביש החוף; ואזרח פלסטיני ששהה בישראל ונהרג במהומות), וכן את האלימות הרבה שהפגין בעימותים אלו הצד הערבי - "נגד האזרחים ואנשי כוחות הביטחון נעשה שימוש באמצעי תקיפה מגוונים" (אור, 2003). לדעתו של שיפטן (2011), מהומות אלו היו במחאה על מצוקה אזרחית מתמשכת ועמוקה, גישה שקיבלה ביטוי רחב גם בדוח ועדת אור: "אזרחי המדינה הערבים חיים במציאות שבה הם מופלים לרעה כערבים" (אור, 2003). בחינת אירועי אוקטובר במגזר מעידה על כך שברקע המהומות עומדות סיבות נוספות - הפגיעה באזרחים הפלסטינים בשטחים ועליית אריאל שרון להר הבית - כלומר המניעים הלאומיים והדתיים משולבים יחד. כך טענה גם, למשל, ועדת המעקב של ערביי ישראל, גוף המאגד בתוכו את בכירי המפלגות והתנועות הערביות בישראל אשר הוקם בשנת 1982 (שיפטן, 2011). גישה דומה הקושרת בין המצב בשטחים למציאות בתוך ישראל טוענת, כי התגובה האלימה של המשטרה להפרות הסדר מצד המיעוט הערבי היא תוצאה ישירה של השפעות הכיבוש בשטחים, במקרה זה, העברת דפוסי פעולה מבצעיים לתוך תחומי מדינת ישראל (אזרחי, 2013). רכס ודיכטר מסכמים שנים ראשונות אלו וטוענים, כי המגזר הוכיח לעצמו

וכן לרוב היהודי, במיוחד בתקופת אירועי אוקטובר 2000, כי אופציית המאבק האלים חזרה להיות רלבנטית עבורו, ובכך אותה כי פקעה סבלנותו. לראשונה, מאז קום המדינה חש המגזר את חוויית הכוח, הגם שהייתה לזמן קצר מאוד ודוכאה במהירות (דיכטר, 2003; רכס, 2003). גם Frisch (2011) נותן משקל רב למשפיעים חיצוניים, ככאלו שתרמו לרמת האלימות שהופגנה על ידי ערביי ישראל, אך הוא מוצא הבדל מעניין בין ההתקוממות בשטחים לזו שבישראל. הפגיעה בפלסטינים בשטחים על ידי צה"ל ועליית אריאל שרון להר הבית הביאו את ערביי ישראל לפרץ אלימות, שהופגן במהומות אוקטובר 2000. עם זאת, בעוד שמחאת התושבים בשטחים נמשכה עד 2005 לערך, זו של ערביי ישראל הסתיימה לאחר עשרה ימים בלבד. את הסיבות לכך ניתן למצוא ברווח ובהפסד שיש לכל ציבור מהמחאה. הגם שהטרור, שהפעילו ומפעילים ערביי ישראל מול המדינה גבוה משמעותית מהמוכר בקרב מדינות מערביות, עדיין למדינה ולרוב היהודי שבה יש יכולת לרסן את המחאה האלימה הזו ולהביא להפסקתה. קיימת תלות כלכלית של ערביי ישראל במדינה והבנה, כי רמת החיים הגבוהה בישראל, לצד הדמוקרטיה המפותחת שבה, טובות לאין שיעור עבורם מהמצב הקיים במדינות אחרות.

במהלך השנים שלאחר אוקטובר 2000 החל שיח ער במגזר בנושא מעמדו הלאומי מול המדינה. בשנים 2006-2007 התפרסמו מסמכי החזון, שעסקו בקשר בין האזרחים הערבים למדינה ובעיקר לזהות היהודית שלה. המסמכים עסקו בשאלת הגדרתם של התושבים הערבים כמיעוט לאומי, וביחסי הגומלין שלהם עם הממסד והחברה היהודית. בכך נוצר שינוי מהשיח האזרחי הקודם, שעסק בעיקר בזכויות החומריות (אך לא רק) המגיעות לתושבים הערבים מהמדינה (אמארה ומוסטפא, 2013).

בשנים אלו חיבקה הזירה הערבית והבינלאומית את נציגי המגזר הערבי, והם השתמשו בתקשורת ובפומביות הדיון הציבורי בישראל

ובעולם ככלי להפצת עמדתם בנוגע לסכסוך בין יהודים לערבים בישראל (שם). מארגני המחאה של המגזר הערבי בישראל העתיקו מודלים מוכרים מהמחאה בקרב הציבור היהודי, דוגמת חסימת צירים והפרעה לסדר היום התקין של הציבור ככלי להבעת מחאה (שם). בדומה לתקופות קודמות, גם כאן בלט הדור הצעיר במגזר, אשר הוביל את המחאות, וחשש פחות מכוחות הביטחון הישראלים (חלבי, 2005). דור זה סבל, כמו חלקים נוספים מהמגזר, מהיעדר קשר לממסד הישראלי וחוסר יכולת להשפיע ולהיות מעורב בסדר היום הציבורי. מכאן, קצרה הדרך להבעת מחאה ולפגיעה בהתנהלות השוטפת של סדר יום זה. תקרת הזכוכית, שנוצקה סביבו, הפרידה בינו לבין האליטות הכלכליות והפוליטיות במדינה (גביזון, 2005). הנהגת המגזר התפצלה בשנים אלו למספר ראשים: הנהגה פוליטית, המורכבת משלוש המפלגות הערביות, אשר נבחרו לכנסת; ועד ראשי הרשויות הערביות וועדת המעקב העליונה שייצגו את כלל הציבור; ראשי הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית, הגוף הגדול בקרב האוכלוסייה הערבית הדתית, שלהם הנהגה רדיקאלית הזוכה לתמיכה רחבה; וכן ראשי העמותות והארגונים האזרחיים הרבים הקיימים במגזר. הנהגה נוספת נמצאה בתוך המפלגות והממסד היהודי, אך זו נחשבה לבעלת השפעה נמוכה יחסית בקרב הציבור הערבי, וכמי שאינה פועלת כדי למחות נגד הממסד.

סקר, שערך סמוחה (2013) מראה כי לציבור הערבי יש אמון נמוך בהנהגתו - כך ציינו 58.2% מהמשיבים, כי אין להם כלל אמון במנהיגים, 63.2% ציינו כי המנהיגים הערבים אינם משרתים את האינטרסים של הציבור הערבי ובכל הקשור למחאה, 61.1% ממשתתפי הסקר ציינו כי מחאת הנהגת המגזר אינה משרתת את מטרות הציבור הערבי. לגבי מחאה זו, 76% ציינו כי יש להעדיף נושאים אזרחיים על כאלו הקשורים לסכסוך הישראלי-פלסטיני. תופעה נוספת שיש לציין בהקשרי המנהיגות היא מה שגימאל מכנה שינוי בדמות המנהיג הערבי. חוסר האמון במנהיגות נבע מהקושי האובייקטיבי של האליטה

הפוליטית להביא לשינוי לאור יחסי רוב-מיעוט במדינה. גימאל (2007); (2006) מציין כי הייצוג המוגבל של הציבור הערבי בכנסת, לאור הרוב היהודי הברור שם, מונע מהמנהיגים לייצג בצורה אפקטיבית את המגזר שבחר בהם, וכן כי הציבור הערבי מזהה את האליטה הערבית הפוליטית כריבון, שעליו לספק את צרכי המגזר. לאור הכישלון בכך קיימת ביקורת רבה על המנהיגים. זאת ועוד, לטענת גימאל ההנהגה החילופית, שקמה במגזר הערבי, שונה מהותית מזו הוותיקה והמוכרת. לדברי גימאל ניתן למצוא היום בראש הציבור הערבי מנהיגים מרקע סוציו-אקונומי נמוך יחסית, חילוניים, ובעיקר כאלו שגדלו בתנועות האזרחיות שקמו לאורך השנים האחרונות.

בדומה למצב שהיה בארץ במלחמות קודמות, גם בשנת 2006 (מלחמת לבנון השנייה) נמנע הציבור הערבי, ככלל (פרט לחריג שיתואר בהמשך), מעימותים אלימים עם המשטרה ומהפרת הסדר. עם זאת, בתקופת מלחמת לבנון השנייה נקטו בכירי המגזר ודמויות נוספות בקו ברור של תמיכה בחזבאללה, באמצעות הצהרות בתקשורת והפגנות מחאה ברחבי הארץ. שיאן של הפרות הסדר האלימות בתקופה זו היו במספר מוקדים שונים: באוגוסט 2005 הרג חייל צה"ל, נתן זאדה, ארבעה אזרחים בשפרעם, והדבר הביא להפרות סדר נרחבות באזור; בספטמבר 2008 התפתחו בעכו אירועים אלימים בין יהודים לערבים ביום כיפור, לאחר שנהג ערבי נכנס בנהיגה לשכונה יהודית בערב החג; וכן בדצמבר 2008, כשהמגזר יצא למחות בצורה רחבה נגד פעילות צה"ל ברצועת עזה במבצע 'עופרת יצוקה' (הנתונים מתוך מצגת של משטרת ישראל, המנתחת אירועי הפרות סדר מרכזיים בשנים אלו).

תדירותם הנמוכה של אירועים אלו, לצד הסיבות שהובילו לפריצתם, מעידות כי בהלימה לירידת האלימות בשטחים והחזרה למסלול מדיני בין ישראל לרשות הפלסטינית, ממתן גם הציבור הערבי בישראל את מחאתו. הוא בוחר להביע את עמדתו בדרכים אחרות, 'רכות' יותר, אך כאלו שגם שומרות על קשר ישיר בין המתרחש בשטחים לבין המתח הקיים בין יהודים לערבים במדינה (אזרחי, 2013).

סקרים של המכון הישראלי לדמוקרטיה מראים, כי הציבור הערבי בישראל, הגם שהוא חש בקיפוח ואפליה באופן משמעותי הרבה יותר מזה של הציבור היהודי, אינו רוצה לשבור את הכלים, ואף נוטה לקבל את כללי המשחק הדמוקרטיים והחוקיים במדינה. אף שנכונות הערבים להשתמש באמצעים לא חוקיים למטרות פוליטיות גבוהה מעט יותר מזה של הציבור היהודי, 90.1% ממשיבי הסקר במגזר הערבי מסכימים שלא ראוי להשתמש באלימות במטרה להשיג מטרות פוליטיות (הרמן, אטמור, הלר ולבל, 2012). כתמונת ראי לתחושות בחברה הערבית ניתן להציב את מדיניות מדינת ישראל כלפי המיעוט הערבי. ככל שהמצב הגאואסטרטגי שקט יותר ויש שאיפה לקידום תהליך שלום, כך פוחת המתח בין יהודים לערבים במדינה. כאשר מדינת ישראל חשה ביטחון עצמי לאור עוצמתה הצבאית (1967) או לאור תהליך השלום ורוחות הפיוס, היא מאפשרת יותר סובלנות ואורך רוח כלפי המגזר הערבי. מדיניות זו תורמת לצמצום העוינות ולהגברת שיתוף הפעולה בין יהודים לערבים במדינה (Frisch, 2011).

ניסיון לתחום את התקופה הנבדקת נתקל בקשיים, בעיקר לאור העובדה שאת התקופות הקודמות סיימו אירועים מכוננים, דוגמת מלחמת ששת הימים והסכמי אוסלו. ניתן לציין את שנת 2011 כשנה משמעותית מאוד למזרח התיכון בכלל ולסכסוך הישראלי-פלסטיני בפרט, שנה בה החלו אירועי המחאה בעולם הערבי לצד מחאה חברתית רחבת היקף בישראל, לראשונה מזה שנים. אפשרות נוספת לבחינת תום התקופה תהיה אם נגיע לחתימה על הסכם קבע בין ישראל לרשות הפלסטינית, או לחילופין, אם התהליך המדיני יופסק. המשמעויות האפשריות של מהלכים אלו, כמו גם ניסיון לשרטט את התפתחותה של המחאה הערבית בישראל בשנים הקרובות, יובאו בהמשך העבודה.

פרק ה' - ערביי ישראל במחאה חברתית, קיץ 2011

"הטוקבק החליף את האבן"
(בסאם ג'אבר)

במקביל להתעוררות המחאה בעולם הערבי, בשנת 2011, החל גם הציבור בישראל, לאור המצב הכלכלי במשק, לקרוא תיגר על מדיניות הממשלה. הביטוי הישראלי ל'אביב הערבי' היה רב משתתפים, קצר מועד, וככלל, לא אליס. מחאה זו הסתיימה לאחר כחודשיים ולא חודשה מאז ספטמבר 2011. 'מחאת האוהלים', שהחלה ברחוב רוטשילד בתל אביב, סחפה המונים לצאת לרחובות להפגין, במה שנחשב למחאה הגדולה ביותר שהייתה בישראל מזה שנים. המחאה החברתית החלה ברשתות החברתיות, באמצעותן הביעו צעירים תל אביבים את כעסם על הקושי לשכור דירה ולהתפרנס בכבוד. עד מהרה מצאו עצמם מרבית אזרחי המדינה עוקבים ומעורבים במחאה זו. לאחר כחודש ימים, ביולי 2011, החליטה ממשלת ישראל על הקמת ועדת טרכטנברג, שתבחן את יוקר המחייה בישראל ותמליץ על פעולות בהתאם. בספטמבר 2011 פורקו מאהלי המחאה וההפגנות פסקו. בחלקה הראשון של המחאה כמעט שלא שולב הציבור הערבי, ובהמשך הצטרפו חלקים מהמגזר לפעילות משותפת עם יהודים, אך גם למחאות עצמאיות. חלק זה בעבודה יבחן את מעורבותם של ערביי ישראל במחאת קיץ 2011, בניסיון להבין מה ניתן ללמוד מדפוסי מחאתו בחודשים אלו על היחס בינו לבין המדינה. ככלל, נחלק הציבור הערבי בארץ לשלוש קבוצות: אלו שנמנעו מהשתתפות במחאה, חלק אחר שהוביל מאבק חברתי נפרד ואזרחים שבחרו להצטרף למאבק שהובילו היהודים (חטאב, 2011). נושאי המחאה היו רלבנטיים מאוד עבור הציבור הערבי בארץ, בעיקר לאור הטענה הנשמעת, לפיה המחאה

קראה לביטול אי השוויון במדינה, לחיזוק הפריפריה ולצמצום השסעים בתוך מדינת ישראל, שחלקם נגרמים בגלל מדיניות כלכלית כושלת (יונה וספיבק, 2012). יש חילוקי דעות ביחס לאחוז ההשתתפות במחאה מקרב הערבים. על פי הלמ"ס, כ-200,000 אזרחים ערבים עונים להגדרה של מעמד הביניים (ששון-עזר, 2011), המעמד שנתפס כמי שהוביל את המחאה בקרב הציבור היהודי, יחד עם הצעירים.

על פי סקר של 'יוזמות קרן אברהם', שנערך על ידי חברת TNS/Teleserker עמד אחוז התמיכה במחאה על 60% בקרב הערבים ועל 90% בקרב היהודים. על פי סקר זה, שיעור ההשתתפות במחאה בפועל היה דומה בשני המגזרים ועמד על 19%, כאשר מרבית המשתתפים היו אזרחים, שכבר לקחו בעבר חלק במחאות שטח מסוגים שונים. מדובר, אם כן, במוחים 'מנוסים', שאין זו עבורם הפעם הראשונה בה הם יוצאים להפגין. הלימה מעניינת בסקר זה נמצאה בין המשיבים שצינו, כי הם אינם מרגישים שייכים למדינה, אלו המגדירים עצמם כפלסטינים ולא כישראלים, לבין אלו שהשתתפו בפועל במחאה (יוזמות קרן אברהם, 2011). משמעותו של נתון זה היא שציבור ערבי, בעל תפיסת עולם לאומנית מתבדלת, בחר לנקוט עמדה בתחום האזרחי. בין אם מדובר במוחים קבועים, כאלו המורגלים לצאת מהבית כדי להביע עמדה, ובין אם התחושות מול המדינה הן שתרמו ליציאה לרחוב, החיבור בין נושאים אזרחיים לפעילים בעלי אוריינטציה לאומנית הוא מעניין, וייתכן שאף מצביע על שינוי כיוון אפשרי באופייה של מחאת המגזר.

סקר של המכון הישראלי לדמוקרטיה מצא שונות גדולה הרבה יותר בין המגזרים - בקרב היהודים, אחוז ההשתתפות במחאה היה כמעט כפול לעומת זה של הערבים - 15.7% בקרב הערבים לעומת 27.5% בקרב היהודים (הרמן, אטמור, הלר ולבל, 2012). ממצא זה נראה סביר יותר מול הדעות המנוגדות שהובעו בקרב הציבור הערבי כלפי המחאה. לגבי עירוב הציבור הערבי בפעילות המחאה היהודית, קיימת גם גישה

הטוענת, שהחברות כלל לא התערבבו אלו באלו במהלך המחאה. החיבור היהודי-ערבי איפיין בעבר דפוסים של מחאה, שהיו מעורבים בה בדרך כלל פעילי שמאל. חיבור זה פעל גם הפעם, אך בעצימות נמוכה יחסית. יש לכך מספר הסברים אפשריים: הראשון שבהם הוא שהמחאה החברתית לא הייתה של השמאל היהודי, אלא מחאה שהיו שותפים לה מגזרים רבים בחברה היהודית, לרבות מהמרכז ומהימין. הסבר נוסף נובע מגישה הטוענת, כי מדובר בהדרה ובדחיקה של הערבים מטעם ראשי המאבק היהודים, מתוך הערכה, כי שילוב ערבים במחאה רק יפגע בהצלחתה (עודה, 2013). גישה אחרת לפער בין הציבור היהודי לציבור הערבי, אשר הוצגה באתר של המפלגה הקומוניסטית מק"י, גורסת כי ה'חומות', שהקים הממסד הישראלי בין ערבים ליהודים, מונעות מעבר של מידע וכוונות בין הצדדים, ולאחר תקופת מה התגייס הרחוב הערבי למחאה, כשהוא מדגיש את הנושאים הייחודיים לו, כגון היעדר תכניות מתאר, קריאה להפסקת האפלייה ודרישה לשוויון זכויות (שי, 2011). תום מהגר (2011), טוען בדו"ח שהוכן על ידי 'יוזמות קרן אברהם', כי תגובת הציבור הערבי למחאה הייתה מורכבת משלושה חלקים - בתחילה הופגנה אדישות רבה, מתוך הבנה שמדובר בעניין יהודי פנימי וכתסכול על האדישות שהפגין הציבור היהודי כלפי מצוקת הערבים לאורך השנים. בהמשך, החלו יוזמות אזרחיות מקומיות בחלק מהערים והיישובים הערביים, ואט אט, בהובלת מנהיגות פוליטית ואזרחית, החל הציבור הערבי להשתלב במחאה, גם בתוך היישובים הערביים וגם בהפגנות הגדולות שנערכו בערים, דוגמת תל אביב וחיפה. סביר, כי לעובדה שהמחאה החלה במהלך חודש הרמדאן, בו צמים המוסלמים, הייתה השפעה נוספת על העיכוב שחל בהתגייסות הציבור הערבי. לסיכום, הערבים הצטרפו ל'עגלת המחאה' באיחור ובכוחות מוגבלים, וככלל, רוב המגזר הערבי לא היה שותף למחאה, ודאי לא באופן פיזי. בקרב המגזר היו דעות שונות לגבי הצורך להשתתף במחאה והנושאים שיש להדגיש. היו שצינו בתקשורת את העובדה, שהמחאה מחברת בין נושאים

רלבנטיים ליהודים ולערבים כאחד, וכי מדובר בהזדמנות שנקרתה לשני הצדדים לפעול במשותף. היו גם כאלו דוגמת כמאל חטיב - סגן יושב ראש הפלג הצפוני בתנועה האסלאמית - שדווקא בחרו להדגיש את השוני בין היהודים לערבים, ואת העובדה שהערבים מוחים למען הכבוד והגאווה והיהודים למען הנוחות (חטאב, 2011).

חלק מהגורמים ציינו כי העולות, הנגרמות לציבור הערבי, קשות יותר, מאחר שהם נדרשים להתמודד עם אפליה וקיפוח, ולא 'רק' עם מצוקות חברתיות וכלכליות (קליין, 2012). לדעת חטאב, המחאה הדגישה בפני הציבור הערבי את שייכותו לחברה הישראלית, על שלל מצוקותיה, ואת העובדה, שהמלצות ועדת טרכטנברג יסייעו גם לו. חטאב מציין עוד, כי גם במקרה של המחאה, הייתה הנהגת הציבור הערבי מפולגת ומסוכסכת, והיא התקשתה להניע תהליכים מתואמים (חטאב, 2011).

חוסר העניין של התקשורת היהודית, במתרחש בחברה הערבית, הוא מאפיין מוכר, שנובע מריחוק תרבותי וחברתי בין שתי החברות ומשיקולים מסחריים. בפועל, מיעטה התקשורת היהודית לסקר את המתרחש בצד הערבי. כותבים רבים ציינו, כי כמעט שלא היה סיקור תקשורתי בישראל למחאה הערבית, לא כל שכן לאזכור העובדה ששני המגזרים חברו למאבק משותף. פעילות משותפת בין יהודים לערבים הייתה במחאה, הגם שלא בהיקפים גדולים. פעילים חברתיים ערבים, שנפגשו עם פעילים יהודים מהצד הימני של המפה, ציינו כי מצאו עמם שפה משותפת בנושאים החורגים מהמחאה החברתית. הגורמים שפעלו בצד הערבי היו בעיקר מהתחום החברתי. למשל, חברי עמותות וארגונים, ולא גורמים פוליטיים - מצב תואם למציאות הקיימת בחברה הערבית.

ביטוי לשבר בין הציבור הערבי להנהגה הפוליטית ניתן למצוא בדבריו של רפיק חאגי ב'דה מרקר', אשר במהלך המחאה החברתית ציין את הסיבות שבגללן על המגזר הערבי לצאת להפגין ולהיות חלק מהמחאה החברתית. חאגי אף התייחס להיעדרה של המנהיגות הערבית ואמר כי "המיעוט הערבי מתקשה כיום לארגן מחאות ציבוריות בזירתו

ובנושאים הנוגעים אליו ישירות, כמו הפקעת אדמות ותקציבים לרשויות המקומיות, אז איך ניתן לצפות ממנו שישתתף במאבקים משותפים דו-לאומיים?" (חאג', 2011). גם Frisch (2011) מציין, כי קיים פער בין הנהגת ערביי ישראל לציבור. לדוגמה, בעוד שהאליטות רוצות באוטונומיה ערבית בישראל, המגזר עצמו דווקא מעדיף להיות חלק מהמדינה. ההנהגה הערבית מפוצלת - יש בה מנהיגים דתיים וגם חילוניים; בעלי קו אזרחי ואחרים בעלי רעיונות לאומניים; גם בנושאי הלבנה, כמו הזיקה לערביי ישראל, יש חילוקי דעות מהותיים. בחברה הערבית התפתחה מנהיגות חברתית, המאגדת בתוכה פעילים רבים, גם בעמותות שבהן חברים יהודים. אין זה פלא שבתקופת המחאה החברתית בלטו העמותות כמובילות את השיח המגזרי, מאחר שמדובר בנושא אזרחי ולא דווקא פוליטי. יש לכך הסבר נוסף, שעליו מדבר ג'מאל (2007), אשר סקר מספר שנים קודם לכן את חילופי הדורות בתוך הנהגת הציבור הערבי. לטענת ג'מאל, למנהיגות החדשה יש רקע חברתי, לאחר שראשיה גדלו בתנועות ובארגונים האזרחיים הערביים, ולכן ברור גם מדוע הם פועלים יותר במישור החברתי מאשר בזה הלאומי-פוליטי. מגמה נוספת, שעליה ניתן להצביע, היא מה שהרמן מכנה שחיקת המנהיגים (הרמן, אטמור, הלר ולבל, 2012). הפער שנוצר בין הציבור הערבי לבין ההנהגה נובע משחיקת מעמדם של המנהיגים. ראשי הציבור הפסיקו לשמש סמכות מקצועית ומוסרית בלתי ניתנת לערעור, והדבר מביא לכך שהציבור רוצה לקבל בחזרה את קולו ולהיות מעורב בתהליכים ובהכרעות. בסקר של המכון הישראלי לדמוקרטיה הביע הציבור הערבי את אכזבתו מהמנהיגות הערבית, שאינה פועלת לטובתו ואינה מסייעת לו (שם). הדילמה היא בין הצורך להעניק למנהיג שקט לפעול מול רצון הציבור להשפיע ולהיות מעורב. דומה, שבקיץ 2011 הביעו יהודים וערבים כאחד את רצונם להיות מעורבים ולשנות את סדר היום הכלכלי במדינה. ההתגייסות בציבור הערבי למחאה לא הסירה מעל סדר היום את הנושאים הלאומיים,

אלא ניסתה לשלב ביניהם. השיח הערבי במחאה עסק ביוקר המחייה, אך לצדו שולבו גם תכנים לאומיים, הועלו נושאים ייחודיים למגזר, והיו אף שהביעו מחאה נגד אפליית ערבים והדרתם מהרחוב הישראלי. בניגוד למה שהתרחש בחלק ממדינות האזור בטלטלה האזורית, נמנע הציבור בישראל מנקיטה באלימות, והמחאה שככה לאחר פרק זמן קצר יחסית. מחאת הציבור הערבי בלטה כמרוסנת וחוקית, בעיקר כאשר משווים אותה להתרחשויות שהיו בעולם הערבי. למגזר הערבי בישראל ניתנה הזדמנות להסלים את מחאתו או לכל הפחות לנקוט בצעדי פעולה משמעותיים הרבה יותר, אך הוא בחר לא לעשות כן. בקיץ 2011 נוצר שילוב חד פעמי בין אווירת מחאה ערבית כלל עולמית לעיסוק בנושאי מחאה הרלבנטיים מאוד עבור המגזר הערבי, בשילוב יציאה המונית לרחובות של ציבור יהודי. עם זאת, באופן נחרץ, בחר המגזר לא להקצין את מחאתו, וזו אכן דעכה לאחר כחודשיים. מאהלי המחאה פורקו והשלטים הוסרו. הטלטלה האזורית הגיעה עד לגבולות המדינה, אך נעצרה שם. במסגרת המחאה נעשה בקרב הציבור הערבי שימוש ברשתות החברתיות לשם ארגון הפעילות ותיעוד המתרחש בשטח. נפתחו מספר קבוצות פייסבוק ונוצרו דפי אינטרנט, שקראו לציבור לצאת להפגין, אך כפי שברחוב היה יתרון ברור לכמות המשתתפים היהודים על פני הערבים, גם בתחום זה הייתה מחאת הרשת בקרב הציבור היהודי רחבה ומשמעותית הרבה יותר. המחאה לא נתפסה מראשיתה כמייצגת את הציבור הערבי, וכתוצאה מכך נרשמו השתתפות דלה יחסית ומעורבות מצומצמת.

פרק ו' - הגורמים המשפיעים על צביון המחאה ומגמות לעתיד

פתיחה

פרק זה יעסוק בשלושה נושאים מרכזיים: ניתוח הגורמים הפנימיים והחיצוניים המשפיעים על מחאת המגזר, תוך מתן משקל יחסי לכל גורם; בחינת היחס בין המיעוט הערבי למדינה, באמצעות ניתוח מאפייני המחאה שלו ומבט צופה אל פני העתיד.

ניתוח הגורמים הפנימיים

מעורבות הדור הצעיר במחאה - בדומה לתקופות קודמות ביחסי המיעוט הערבי מול הממסד, יש לדור הצעיר מעורבות רבה בפעילות הציבור הערבי לצד השפעה מוגבלת למדי על יחסיו עם השלטון. כך היה בשנים שלאחר מלחמת ששת הימים ובתחילת שנות האלפיים כאשר הדור הצעיר, אשר לא חשש ממורא השלטון, עמד בחזית מאבק השטח מול מדינת ישראל. הדור הנוכחי הוא בעל מודעות עצמית רבה, הטכנולוגיה מאפשרת לו להיות נגיש ומתקשר כל העת ואגינדת המחאה המרכזית שלו היא בעלת אופי חברתי-אזרחי, ופחות בעלת גוון לאומי. דור זה מוגבל על ידי שורה של חסמים, מבית ומחוץ, כשהמרכזי שבהם הוא היעדר הנגישות שלו לממסד הישראלי ומכאן, תחושתו שאין לו יכולת אמיתית לשנות את המציאות. הדור הצעיר, לרבות העמותות הקיימות בתוכו, נמצא בעימות מתמיד עם השכבה הבוגרת, הפוליטית והממוסדת, הקיימת שנים ארוכות בקרב ערביי ישראל. לשכבה זו יש משאבים רבים (באופן יחסי), יכולת ארגון טובה ופעילי שטח, כך שהיכולתם של הצעירים להשפיע ולשנות באה לידי

ביטוי, במרבית המקרים, רק אם הצליחו להשתלב בתוך הגופים הוותיקים. למשתנה זה יש השפעה מוגבלת על מחאת המגזר, אך מדובר במרכיב שצפוי להתחזק משמעותית על ציר הזמן, כתוצאה משחיקת דור ההנהגה הוותיק במגזר והתפתחות ארגונים אזרחיים חילופיים על חשבון המפלגות הקיימות.

הנהגת המגזר - מקובל לחלק את הנהגת המגזר לחמישה מוקדי כוח שונים: תנועות חוץ פרלמנטריות, כגון התנועה האסלמית, ארגוני פעולה כלל ארציים, כגון ועד ראשי הרשויות הערביות, NGO'S כגון 'עדאלה', הרשויות המקומיות וההנהגה הפוליטית (רכס ונבות, 2006). חלק מהנהגה זו, בעיקר מהצד הפוליטי והמוניציפאלי, זוכה לחוסר אמון מצד הציבור הערבי, מאחר שהוא נתפס כחסר יכולת השפעה ברמה הארצית. הדבר נתמך גם בריאיון, שתיאר את המנהיגות הנוכחית כמנותקת מהציבור, כחלשה, אשר אינה מצליחה לקדם יוזמות עבור המגזר הערבי. ערביי ישראל הם חלק מהמשחק הדמוקרטי בישראל, אך על פי רוב הם חשים כ'פיון במשחק שחמט'. קרי, נעדרים כל חשיבות אמיתית. המנהיגות הקיימת נתפסת כחלק מהריבון, ולכן היחס של המדינה כלפי הערבים נזקף גם לחובתה. פערי המנהיגות הגדולים בלטו במחאה החברתית בקיץ 2011, כשפעילים אזרחיים מתנועות שונות הובילו את החברה הערבית, בניגוד לדעת חלק מראשי המפלגות. הדבר גם יכול להסביר את ההתגייסות המאוחרת והחלקית של הציבור הערבי להשתתפות במחאה זו. הנהגת הציבור הערבי מתקשה להוביל ולהשפיע על השלטון, אך בהיעדר הנהגה אחרת, יש להנהגה הנוכחית השפעה על המחאה, גם על זו המתקיימת בפועל, אך גם על חוסר האפקטיביות שלה.

השפעת התקשורת הערבית בישראל על המחאה - התקשורת הערבית היום היא מגוונת הרבה יותר מבעבר. שפע של אתרי תוכן הוקמו

באינטרנט, ואלו, לצד תרבות צריכה מפותחת ונגישות זולה ומלאה, הופכים את ערביי ישראל לצרכני מדיה וחדשות משמעותיים מאוד. הגם שכיום יש מגוון ערוצים גדול יותר מבעבר והעיתונות המקוונת כמעט אינה נגועה בפוליטיקה מקומית (כפי שהיה בעידן העיתונות הכתובה), עדיין בולטת הדרת הערבים מהתקשורת היהודית, ולא פחות מכך, הדרת היהודים מהתקשורת הערבית. מגבלות שפה וחסר עניין גורמים לישראלים דוברי עברית להימנע מכניסה לאתרים ערביים, כך שהזירה התקשורתית הפנימית נעדרת יהודים, ולחילופין - פרט לעיתונאים ערבים בודדים (דוגמת סייד קשוע ואחרים) - העיתונות היהודית הארצית אינה מביאה כמעט לידי ביטוי את הקול הערבי. הרשתות החברתיות ממשיכות לשמש פלטפורמה משמעותית (אך פנימית) עבור החברה הערבית, כדי לעדכן, להתעדכן ולהביע עמדה. בניגוד למתרחש בחלק ממדינות ערב, משוחררת התקשורת הערבית בישראל מכבלי הצנזורה ומגבלות מוסדיות. הרשתות החברתיות, אתרי התוכן והבלוגים, יצרו הזדמנות לצעירים לעקוף את הפיקוח השלטוני ולבוא לידי ביטוי במדינות כאיראן ומצרים. בישראל יכולת זו היא כמעט ריקה מתוכן. הציבור רשאי (והוא עושה זאת בחופשיות) להביע דעה, לתעד ולהפיץ ידע ומידע, ככל העולה על דעתו ברשתות השונות. חלק מהמרוויינים לעבודה זו היה ביקורתי יותר כלפי הרשת. בראיונות נטען, כי דווקא הזמינות והנחות שהרשת מציעה למשתמשיה, הופכת אותה לבלתי רלבנטית, ובוודאי לבלתי אפקטיבית. היכולת של כל משתמש להכריז על 'צעדת מיליונים' מעקר מתוכן יוזמות אמיתיות. מכאן, שלמשתנה זה יש השפעה רבה על הפעילות בתוך הציבור הערבי, אך בה בעת השפעה נמוכה יחסית ביחסי הגומלין של המגזר עם הממסד ועם הרוב היהודי.

דמוגרפיה - חלקם היחסי של ערביי ישראל הוא כ-20% מאוכלוסיית מדינת ישראל. שיעור זה צפוי לעלות בצורה מתונה מאוד בשנים הקרובות, כתוצאה מירידה בפריון במגזר והידמות לדפוסים הקיימים

במדינת ישראל (יציאת נשים לעבודה, השכלת נשים, צמצום גודלו של התא המשפחתי ועוד). מאחר שמרכיב זה אינו צפוי להשתנות משמעותית, הרי שהשפעתו על מחאת המגזר נמוכה.

ניתוח הגורמים החיצוניים

הפערים בין הציבור היהודי לערבי - בין המגזר היהודי לערבי מתקיימים פערים חברתיים, כלכליים, דתיים ופוליטיים. דומה שכמעט אין תחום בו לא ניתן להצביע על הבדלים בין שתי החברות. ועדת אור קבעה ב-2003, כי למדינה יש אחריות למצב, לאור מדיניות מפלה לאורך השנים. בטווח הנראה לעין, הסיכוי שיושג צמצום משמעותי בפערים אלו הוא כמעט בלתי אפשרי. גם מדיניות ממשלתית אוהדת לא תצליח לגשר בשנים הקרובות על הפערים שנוצרו לאורך שנותיה של המדינה. התנהגותם של ערביי ישראל מושפעת מאוד מפערים אלו, ומכאן שלמשתנה זה נודעת חשיבות מרכזית בהבנת מחאת המגזר.

היעדר יכולת השפעה בפוליטיקה הישראלית - ביחסי המדינה עם המיעוט הערבי מתקיים עקרון הייצוג, כך שדעות הנשמעות בקרב ציבור זה, באות לידי ביטוי בצורה חופשית בשיח הישראלי, ללא כל הגבלה. עם זאת, יש לדעות אלו השפעה נמוכה על קבלת ההחלטות בפרלמנט הישראלי. ראשית, התקשורת הערבית, כפי שנותחה לעיל, מתקשה לפרוץ את חומות המגזר ולאתגר את ממשלת ישראל, וכך נושאים רלבנטיים כמעט אינם עולים על סדר היום הציבורי. לשם המחשה, התקשורת הישראלית הארצית (היהודית) עושה זאת בצורה טובה, ולא פעם היא מצליחה לשנות את מדיניות הממשלה באמצעות העלאתם של נושאים על סדר היום הציבורי, בעיתונות ובפריים טיים. כך, למשל, הצליחו כלי התקשורת בישראל להניע את הממשלה לפעול בכל הקשור למחירי הדיור והמזון, תוך שהם מציבים נושאים אלו

בראש החדשות בצורה רציפה ולאורך זמן. המצב הפוליטי בישראל, מביא לכך שסך המנדטים הערביים, בצירוף מפלגות שמאל נוספות, אינו מספיק כדי להניע תהליכי חקיקה בכנסת, בוודאי כשזו מובלת על ידי מפלגות מרכז וימין. יתרה מזאת, העובדה שמפלגות ערביות, לאור הבדלי מצע והשקפת עולם, מעולם לא ישבו בקואליציה, גורמת להן שלא להיות חלק מסדר היום הפרלמנטרי, המתבטא לבסוף בהעברת החלטות בכנסת. המפלגות הערביות, רבות ככל שיהיו, אינן באות לידי ביטוי משמעותי בכנסת, ומכאן שמטרתן של חלק משמעותי מאוד ממחאת המגזר היא לנסות להעביר מסרים, להביע עמדה ולהשפיע על עקיפת החסמים במציאות הציבורית והפוליטית בישראל.

הציבור היהודי כמשפיע על כלכלת המגזר - בתחום זה מזוהה 'הרתעה' משמעותית, שמפעיל הרוב היהודי על המגזר הערבי. המגזר היהודי מהווה כוח קנייה וגורם מעסיק מרכזי במדינה, ולכן המגזר הערבי תלוי בו כלכלית באופן משמעותי מאוד. החרם הכלכלי, שהטילו אזרחי המדינה היהודים על הערבים לאחר מהומות אוקטובר 2000, טרם נשכח, והוא מוסיף לשמש תמרור אזהרה למגזר עד היום. הנראות כלפי הציבור היהודי זוכה להתחשבות רבה בתכנון פעילות המחאה במגזר. כך, מעדיפות עיריות, דוגמת טירה וכפר קאסם, שלא לערוך בשטחן עצרות בעלות גוון לאומני, מחשש לבריחתם של קונים יהודים. סוחרי יפו מצדם דואגים לשקט באזורי המסחר, מתוך רצון לשמור על הקונים היהודים הפוקדים את החנויות. לעניין זה נודעת השפעה ממתנת על המחאה הערבית, במיוחד בכל הקשור לקיומם של אירועים לאומיים בתוך הערים הערביות במרכז או בסמוך למרחבים מעורבים, בהם עורכים היהודים קניות אצל סוחרים ערבים.

השפעת הסכסוך הישראלי פלסטיני - מאז 1948 נמצא הסכסוך הישראלי פלסטיני בלב העימות בין הציבור הערבי ליהודי במדינה. גישתו האוהדת של המגזר הערבי לצד הפלסטיני והיותו חלק מהעם

הפלסטיני בפועל, הביאו לכך שהוא נתפס על ידי המדינה כגיס חמישי. גישה זו גרמה להטלה של אמצעי פיקוח ושליטה של הממסד על המיעוט הערבי. בחלוף השנים ידע הסכסוך הישראלי-פלסטיני עליות ומורדות, תוך שהוא מטלטל את הציבור הערבי בישראל וגורם לו, לא אחת, להרגיש מנוכר ודחוי, הן על ידי המדינה והן על ידי הציבור הפלסטיני, מחוץ לגבולות ישראל. כך, למשל, דבקו בעבר בערביי ישראל סטיגמות של משתפי פעולה על ידי תושבי השטחים. מאז תחילת תהליך אוסלו, חש הציבור הערבי בארץ לא רק שהוא בעמדת מיעוט וחולשה בתוך מדינתו, אלא גם בקרב ההוויה הפלסטינית מיקומו ומעמדו יורדים בעקביות לתחתית סדר העדיפויות (פריפריה כפולה, על פי חאג'). הכרזה על מדינה פלסטינית, אם וכאשר תבוא, תנציח את בעיית המיעוט הערבי במדינה, כגורם הפלסטיני היחיד שמצבו הלאומי טרם נפתר. למרות כל זאת, הציבור אינו אדיש למאבק הפלסטיני בישראל, והוא מלווה אותו באופן צמוד. כך, ניתן לציין כי בעתות עימות בין ישראל לפלסטינים (ב'אנתפאדה הראשונה, ב'אנתפאדה השנייה, במבצע 'עופרת יצוקה' ב-2008 ובעיקר באירועי אוקטובר 2000), הסלים המיעוט הערבי את מאבקו במדינה; ובהתאמה, בעתות רגיעה או תהליך מדיני ירדה מחאתו משמעותית. מכאן, שלסכסוך הישראלי-פלסטיני יש השפעה רבה בקרב הציבור הערבי בישראל על עצימות המחאה ודרכיה.

המציאות הגאופוליטית בעולם הערבי - בשנים עברו תלו ערביי ישראל תקווה בעולם הערבי, שיסייע להם במאבק מול המדינה. הפיצול הפנימי בעולם הערבי, כמו גם היעדר התעניינות אמיתית במצבם של ערביי ישראל, הביאו לזניחתן של התקוות. יתרה מכך, התקשורת החדשה, בעיקר באמצעות האינטרנט וצלחות הלווין, וכן השפעות הגלובליזציה, הביאו לכל בית בישראל את המתרחש בסוריה, בלוב ובמצרים. ערביי ישראל נחשפו לעולותיהן של מדינות אלו, והבינו עד כמה מצבם האישי והכלכלי טוב משל שכניהם במדינות ערב. מוזר ככל

שיישמע, ובניגוד לציפייה שערביי ישראל ייקחו חלק בטלטלה האזורית, ההתרחשויות במדינות ערב הפכו דווקא לגורם מאזן וממתן במחאת המגזר הערבי. לראשונה, מזה שנים רבות, התמקד חלק ממחאת ערביי ישראל נגד מדינה ערבית (סוריה), בשורה של הפגנות על רצח העם המתרחש שם.

השפעת ההרתעה המשטרית על מחאת ערביי ישראל – מידת השפעתה של הרתעה זו נתונה במחלוקת. גורמי אכיפת החוק במשטרת ישראל, אשר רואיינו לצורך העבודה טענו, כי נוצרה הרתעה משמעותית, המונעת מהערבים להפר את החוק ולממש פעילות מחאה אלימה. עוד צוין, כי המשטרה הפיקה לקחים מאירועי אוקטובר 2000, התאמנה ונערכה בהתאם, כך שנוצרה יכולת התמודדות טובה יותר עם הפרות סדר רחבות היקף במגזר הערבי. הצד הערבי רואה את הדברים באור אחר - הוא מוצא במשטרה בעיקר שותפה להידברות עם השלטון, בהיעדר ערוצים רלבנטיים אחרים. ניכרת תמימות דעים בקרב המרואיינים הערבים, כי ההחלטה על אופי המחאה ובחירת דרכיה הן עניין ערבי פנימי, הנובע משיקולים של המגזר, ואין למשטרה יכולת אמיתית למנוע זאת. מכאן, שקיימת הרתעה משטרית, אך השפעתה על המחאה מוגבלת.

מה ניתן ללמוד ממאפייני המחאה בקרב הציבור הערבי על היחס בינו לבין מדינת ישראל?

העדפת נושאים אזרחיים על פני נושאים לאומיים - ניתן לתאר שלושה רבדים שונים במחאה של המגזר הערבי: הרובד האזרחי (יוקר המחיה לדוגמה), הרובד הלאומי ('יום הנכבה') והרובד האזרחי-לאומי (הפקעת קרקעות).

לוח השנה הערבי משובץ בימי אזכור שונים: 'יום האדמה', 'יום הנכבה', 'יום הנכסה', 'יום השנה לאירועי אוקטובר 2000 ועוד.

המשותף לימים אלו היא העובדה שמדובר באירועים, בהם נהרגו אזרחים ערבים או פלסטינים, ומכאן שמדובר באזכרות, שכוחן ומשמעותן נשחקים עם השנים. דבר זה מביא למיעוט משתתפים ולשינוי אטי שחל באופי המחאה ביום עצמו. כך, לדוגמה, הפך יום האדמה' - מתאריך האזכור השנתי למחאה על רקע הפקעת הקרקעות ופגיעה באזרחים ערבים-ישראלים - להפגנה מגזרית בנושאים שעל סדר היום הציבורי. העיתון אל-אתחאד דיווח כי הפגנת יום האדמה בשנת 2004 עמדה בסימן המשבר ברשויות המקומיות הערביות, ובזו של שנת 2006 מחה הציבור הערבי על אפליית המגזר על ידי הממשלה. כמות המשתתפים בהפגנות אלו יורדת לאורך השנים, בעוד שמחאות בנושאים אזרחיים מובהקים, כגון תשתיות כבישים ואיכות סביבה (הצבת אנטנות סלולאריות ביישובים ערביים) מצליחות להוציא אלפים לרחובות, באופן שלא ניתן לפרש אחרת, מלבד שינוי בסדר היום הערבי במדינה.

החיבור בין האזרחי ללאומי וניצול הבמה הלאומית למחאה אזרחית הם מאפיינים מרכזיים של המגזר בשנים האחרונות. נכון יהיה לומר שמתקיים גם תהליך הפוך, אשר במסגרתו מודגש הצד הלאומי באירועים אזרחיים (לדוגמה, המחאה החברתית בקיץ 2011, שם נישאו מסרים לאומיים בעצרות בכפרים הערביים), אך מדובר בתופעה שולית למדי. אי השוויון בין המגזרים, אינו פרי הדמיון, אלא מציאות קיימת. כל עוד ייוותרו פערים אלו, אין לצפות אלא להמשך מחאה ערבית שתעלה על נס את הכעס והמרמור הקיימים כתוצאה מפערים אלו. היעדר קשב שלטוני מספק, העובדה שאין תכניות מתאר לחלק גדול מהיישובים הערביים והפערים הגדולים, הנוצרים מול המגזר היהודי, מובילים למספר תהליכי משנה הנגזרים מהמחאה. זליגת הציבור הערבי למגורים ביישובים יהודים (בעיקר לתוך ערים מעורבות); קריאה לשקול שירות לאומי כמנוף להשתלבות וכדרך לקבלת תמריצים כספיים והקמתם של מרכזי ידע והיי טק עבור צעירים ערבים הם חלק מהתופעות המתקיימות לצדה של המחאה הקיימת.

לוקאליות מול גלובאליות - התקשורת הזמינה והגלובליזציה קירבו את העולם הגדול לאזרחי ישראל - יהודים וערבים כאחד. ניתן היה לצפות שתהליכי קירוב אלו ישפיעו ישירות על מחאת ערביי ישראל, וכך אכן קרה בשנים עברו. הציבור הערבי הפך למודע יותר לזכויותיו על רקע התעוררות עולמית בתחום, והבין כי ניתן להשפיע ולהיות מעורב בתהליכים עולמיים גם מבלי לצאת פיזית מהארץ.

עם זאת, תהליכים גלובאליים אלו גם חשפו בפני המיעוט הערבי עד כמה טוב מצבו מזה של שכניו במדינות ערב הסמוכות, וגם את מידת ההתעניינות הנמוכה שיש בעולם הגדול בנוגע לנושא הפלסטיני בכלל ולערביי ישראל בפרט. כתוצאה מכך, חדרו נושאים עולמיים לסדר היום של המגזר, אך בדרך שלא הביאה לעידוד פעילות מחאה, בוודאי שלא בשנים האחרונות.

ערביי ישראל, מצדם, טוענים כי נפתחו לזווית הגלובאלית, שם מקבלים נושאי איכות הסביבה ואיכות החיים בולטות רבה. הדבר תרם לחשיבות הרבה שמעניק היום המגזר הערבי למצבו האזרחי - בית, סביבה, תשתיות ועוד. אחד הנושאים הגלובאליים הבולטים, שהמגזר מעניק להם קשב, הוא מצבו של העם הסורי. גם כאן, המחאה היא סמלית בעיקרה, ובוודאי שאינה סוחפת אלפים. דווקא הנושאים המקומיים, רובם אזרחיים לגמרי, הם שעומדים בלב העניין במגזר. הציבור מתעניין היום יותר במצב התשתיות ברחוב המוביל לביתו, מאשר בתהליכים גדולים ורחוקים. תוצאה אחת של מצב זה היא שכיום קל הרבה יותר לעיריות ולמועצות המקומיות להוביל הפגנות אלפים על מחאה הקשורה למצבו של היישוב, בניגוד לראשי המגזר, המתקשים מאוד להביא את ההמון להפגנות ארציות. כך, למשל, הגיעו בשנת 2013 כ-5000 איש להפגנה בכפר קאסם נגד האלימות הפנימית במגזר, לאחר רציחתו של צעיר תושב המקום, בעוד שלעצרת המרכזית ביום האדמה' באותה שנה הגיע, על פי הערכות, מספר נמוך יותר של משתתפים. תופעות כמו מחאה נגד הגלובליזציה, הגוררות אלפים

להתנגשויות אלימות ביוון, באיטליה ובמדינות נוספות, אינן מתקיימות כאן. הציבור הערבי עוסק היום הרבה יותר במתרחש בדלת אמותיו מאשר בנושאים עולמיים רחבים.

היעדר קשב ופערי נגישות מול השלטון - הציבור הערבי מכוון את עיקר מחאתו כלפי מדינת ישראל. טענות לקיפוח ולאפליה עולות לא רק בהקשר לנושאים כלכליים, אלא גם בתחומי התרבות והדת. כך, נתפסו חלק מהצעות החוק, אשר הוגשו בממשלת נתניהו הקודמת (2009-2013) כמכוונות לפגוע במגזר הערבי בישראל, דבר שתרם למחאה רבה במגזר. היעדר הנגישות לשלטון היא הסיבה המרכזית למחאה. הציבור הערבי מעורב בתהליך הדמוקרטי בישראל, אך בפועל הוא מתקשה לקדם חקיקה או פעילות אפקטיבית אחרת, שעשויה לשפר את מצבו. מעולם לא ישבה מפלגה ערבית בקואליציה - למעט שר ערבי שכיהן בממשלה חודשים ספורים בלבד. מכאן, שהדמוקרטיה הישראלית נתפסת לעתים בקרב המגזר כמי שמתעלמת ממצוקותיו של המיעוט, פוגעת ביכולתו להשפיע וחוסמת בפניו דרכי פעולה.

משבר ההנהגה במגזר - המנהיגות הערבית מפוררת וקוטבית. פועלים בה דורות צעירים לצד אליטות ותיקות, וככלל התחושה במגזר היא שאין יד אחת מכוונת ורלבנטית, שמצליחה להשפיע על השלטון ולדאוג לצרכי הציבור הערבי. הפיצול הפנימי בקרב הנהגת המחאה הוא מהחסמים המובילים לאי הצלחתה (חסון, 1987). דבר זה מאפיין את המגזר הערבי כיום. כאשר אין הנהגה משמעותית והציבור מתקשה לייצר הנהגה חילופית, נוצר גלגל קסמים, שבסופו נותר המגזר הערבי כעדר ללא רועה. נושאי המחאה השונים מובלים על ידי גורמים רבים, והדבר פוגע באפקטיביות המחאה, ומאחר שגם לממסד אין כתובת ברורה בקרב המגזר הערבי - בוודאי לא כזו המהווה נציגות לגיטימית, הזוכה לאמון רוב הציבור - מתנהל דו שיח של חרשים בין השלטון למיעוט הערבי. היעדר הנהגה ברורה מסביר מקרים המתקיימים בחלק

מההפגנות במגזר, בעיקר כאלו המתחילות ברשתות החברתיות ומתורגמות אחר כך לפעילות בשטח: נוצרים מצבים, שבהם אין גורם אחראי ברור הנוטל אחריות על ההפגנה. הדבר יוצר קושי עבור משטרת ישראל בהידברות המקדימה ובאכיפה. תוצרים נוספים של השיח הלקוי בין השלטון למיעוט הוא שהשקעות של הממשלה במגזר הערבי כמעט שאינן זוכות לחשיפה בתקשורת. מנגד, מצוקות המגזר מתקשות לחדור את הבירוקרטיה הישראלית ולהגיע למקבלי ההחלטות.

פער זה בתחום המנהיגות גורם גם לכך שחלק מהשיח בנושאים בין האזרח לממסד מנוהלים בין הציבור הערבי למשטרה, מתוך תקווה שזו תדע לייצג אותם מול המדינה (ההידברות בין המגזר לנציגי משטרת ישראל, כציר חילופי לשיח הממסדי, נתמכה בראיונות שנערכו בעבודה עם קצינים ממשטרת ישראל). המשטרה הפכה לתחליף רגעי למנהיגות הערבית. בחברה הערבית יש תנועות וארגונים בעלי סדר יום דתי ולאומי ברור, כדוגמת 'התנועה האסלמית' ו'בני הכפר'. הגם שגופים אלו מביעים את דעתם בנושאים אזרחיים, ההימנעות שלהם מהצבעה לכנסת והיעדר השיח שלהם עם הממסד הישראלי, הופכים אותם לבלתי רלבנטיים בבואם לטפל במצוקות המגזר. המנהיגים בערים ובכפרים הערביים מצליחים להניע מחאה מוניציפאלית, והדבר מסמן אותם כשכבה מנהיגותית חשובה. עם זאת, ראשי המועצות והערים דלים במשאבים, ולכן, הם נעדרי יכולת אמיתית לקדם את יישוביהם. חלק מהתנועות בוחרות להשתתף בבחירות המוניציפאליות, אך מאחר שלא מעט מהמועצות סובלות ממשבר כלכלי חריף, מדובר בהשתתפות שנדונה מראש לכישלון. זו, כנראה, גם אחת הסיבות לכך שהתנועה האסלאמית החליטה לא להשתתף בבחירות לראשות עיריית אום אל-פחם בשנת 2013, ובכך הדירה את השפעתה גם מזירה זו. מכאן, שהמגזר הערבי נטול הנהגה מאוחדת בעלת יכולת השפעה משמעותית על השלטון בתחומים האזרחיים, שכה חשובים לחבריה. הדבר מוצא את ביטויו בפעילות מחאה המתקשה להביא להישגים.

אופיה העדכני של המחאה - המחאה הערבית העדכנית דומה בחלקה, באופן מפתיע למדי, לזו שניתן היה למצוא במגזר לאחר מלחמת העצמאות, בשנת 1948. משורה של סיבות, שפורטו בפרק שיועד לכך, דאג הציבור הערבי בשנים אלו בעיקר להישרדותו. מחאתו, כאשר התקיימה, נסובה סביב סוגיות אזרחיות טהורות ובלטה העובדה שאין למגזר יד מנהיגותית מכוונת. ההפגנות נערכו, על פי רוב, בכפוף לחוק, וברובן הותירו רושם שולי וחסר השפעה על הממסד. תיאור זה נכון בחלקו למציאות הקיימת גם היום. הפגנות הציבור הערבי אינן אלימות, ככלל, והשתתפות בהן דלה. דווקא לנושאים אזרחיים יש פוטנציאל להוציא המונים לרחובות, בעיקר אלו המכוונים לתוך המגזר פנימה, כדוגמת האלימות הפנימית. יוצאים מן הכלל מקרים בהם קיימת פגיעה בנפש או סיבות אחרות וחריגות במיוחד, המעודדות פרץ אלימות בלתי מרוסן, הנמשל, על פי רוב, ימים בודדים בלבד. דוגמה לאירועים מסוג זה ניתן למצוא בהתפרעויות, שפרצו במחאה על רצח צעיר ערבי בירושלים בידי יהודים, בקיץ 2014.

תרבות המחאה בישראל מיום הקמתה, בניגוד למצב בשאר מדינות האזור הערביות, מביאה היום לתוצאה הפוכה במגזר. החופש למחות ולהפגין מוציא את העוקץ מהמחאה הערבית בישראל. אם בעבר נהג המגזר להוציא אלפים להפגנות, כיום הוא מתקשה בכך. זוהי עדות לעייפות הקיימת, לתחושת הייאוש כתוצאה מחוסר ההשפעה של המחאה ולבלבול השורר בקרב הערבים. תורמים לכך גם התהליך המדיני, שעתיד להוריד את הבעיה הפלסטינית מסדר היום העולמי וההבנה כי מדינת ישראל משגשגת לעומת מדינות אחרות באזור. אוזלת היד וחוסר היכולת להשפיע על ממשלת ישראל ומוסדותיה מביאים לכך שיש הרואים במחאות השונות בזבוז זמן. עדות לכך ניתן למצוא בסקרים שהראו שמרבית המפגינים, שהשתתפו במחאה החברתית בקיץ 2011 מקרב הציבור הערבי, היו כאלו שהמחאה היא 'דרך חיים' עבורם, קרי, אזרחים בעלי מודעות הנוהגים לצאת להפגין באופן קבוע, כתפיסת עולם.

תימוכין לעובדה, שמעגל המחאה סוחף על רקע קבוע בודדים בלבד, ניתן למצוא באמירות שהושמעו על ידי נציגי משטרת ישראל. לפיהן, חלק מהמפגינים באירועים השונים 'מדלג' מצומת לצומת, לאור קושי אמיתי לסחוף את הציבור לצאת להפגין. מאפיין מרכזי במחאה הוא היעדרם של ההמונים, במיוחד באירועים ארציים. האלימות, ככלל, אינה חלק מדפוס המחאה השגור, תוצאה של הרתעה שהושגה על ידי המשטרה, אכיפה נוקשה ובעיקר, חוסר רצון של המפגינים להתעמת עם המשטרה. מהנתונים עולה שאף שהמגזר מוחה לעתים בצורה אלימה, עדיין כאשר יש אלימות, מדובר בתופעה זניחה ושולית יחסית. דווקא העצרות הגדולות, שניתנת להן חסות הנהגתית ברורה, מוכרות ככאלו המתקיימות בשקט רב, בין השאר, בזכות הצבתם של סדרנים באירוע. מכאן שהאלימות, אם היא מתקיימת, היא בעיקר תוצאה של פורקן רגעי או תגובה לנקיטת צעדים אלימים מצד המשטרה.

סוגיית הקרקעות כמרכיב מרכזי ביחסי המדינה עם המגזר - מבין שלל הנושאים, שעליהם מוחים ערביי ישראל, ניתן לסמן את סוגיית הקרקעות כמרכזית. מדובר בעניין המשלב בתוכו מסורת, מורשת ומצוקה אמיתית, שהופכות את המחאה ללאומית-אזרחית, נושא המהווה מכנה משותף לרוב המגזר הערבי בארץ. שיפטן (2011) תיאר את החיבור בין ההזדמנות למוטיבציה כמה שהביא לאלימות הרבה, שהופגנה באירועי אוקטובר 2000 על ידי המגזר. מצוקת הדיור בחברה הערבית, היעדר תכניות מתאר ותופעת הבנייה הבלתי חוקית (שיש האומדים אותה בעשרות אלפי מבנים במרכז ובצפון) מביאים את איום ההריסה ואת החשש מהפקעת קרקעות כמעט לכל בית. עניין זה מטריד מאוד את המגזר, ומביא למחאה רחבה, בעיקר מאחר שהוא נוגע לציבורים רחבים. בכך נוצר שוב חיבור מטריד בין מוטיבציה להזדמנות. כתוצאה מכך, הפגנות נגד הריסת מבנים והפקעת קרקעות היו הגדולות ביותר במגזר בשנים האחרונות.

כך התכנסו אלפים למחאה בנגב נגד 'תכנית פראוור' ביולי ובנובמבר 2013, וגם הריסת מבנים בודדים ביישובים הערביים זכתה לתגובה מחאתית חריפה. גורמי האכיפה מודעים היטב לרגישות זו, והדבר מביא לידי שימוש בכוחות רבים בשעת ביצועה. קצב המימוש האטי של ההריסות ממתן מעט את המחאה, וכך הליכים משפטיים הנוגעים לצווי הריסה נמשכים לעתים שנים עד למימושם בפועל. הפערים הגדולים, הקיימים בתחום התכנון והביצוע של תכניות מתאר לבנייה במגזר, והעובדה שנושא זה משמש זרז משמעותי למחאה אלימה, הסוחפת רבים, הם תמרור אזהרה עבור מדינת ישראל לשנים הקרובות.

הסכסוך הישראלי-פלסטיני - היחסים בין המיעוט הערבי במדינה לבין הרוב היהודי מושפעים הדקות מהסכסוך הישראלי-פלסטיני. בתקופות לחימה, כמו באנתפאדה הראשונה והשנייה, נטה גם המגזר לפעול מול הרוב היהודי בצורה אלימה יותר, ובהתאמה גדלה אף המעורבות בטרור של ערבים ישראלים. גם במחאות בתקופות אלו השתתפו רבים, והמעבר להפרות סדר היה מהיר יותר. דווקא בזמן מלחמות ישראל התנהג המגזר באיפוק, וככלל, מחאתו בתקופות אלו הייתה מרוסנת הרבה יותר. כך, למשל, במהלך מלחמת לבנון השנייה (2006) התקיימו הפגנות מתונות יחסית. הדבר אפיין את מחאת המגזר גם במהלך מלחמת יום הכיפורים ומלחמת שלום הגליל (אור, 2003).

להסכמים עם הפלסטינים יש שני היבטים מרכזיים שעשויים להעיד על היחסים בין המדינה למגזר. מצד אחד, מדובר באפקט ממתן, מאחר שערביי ישראל, כחלק מהעם הפלסטיני, תומכים בהקמת מדינה פלסטינית. הפסקת הטרור הפלסטיני וצמצום הלחימה בשטחים ובעזה, לצד המגעים הדיפלומטיים בין הרשות הפלסטינית למדינת ישראל, תורמים למיתון המחאה ולהורדה של הנושאים הלאומיים מסדר יומו של המגזר. חיזוק להשפעה שיש למצב העימות בין ישראל לפלסטינים, התקבל בריאיון שנערך, ולפיו היציאה למחאת הרחוב מצד

אזרחי המדינה הערבים, תלויה, בין השאר, במצבו של עימות זה. מצד שני, הסכם השלום עם הפלסטינים וההסדר עם הפליטים במדינות השונות יותיר את ערביי ישראל כמיעוט פלסטיני, שבעייתו, לשיטתם, טרם הגיעה לפתרונה. במישור הטקטי ניתן לסכם ולומר, כי ככל שמדינת ישראל והרשות הפלסטינית צועדות לקראת הסכם שלום, וככל שמתארכות תקופות הרגיעה והיעדר האלימות בין הצדדים, יש בכך כדי לצמצם משמעותית את מחאת ערביי ישראל, בוודאי זו הלאומית והאלימה, ולהפיג את המתח ביניהם לבין הממסד. המשמעויות העתידיות של הסדר כזה יובאו בהמשך העבודה.

הדור הצעיר - כמיטב המסורת במחאה של ערביי ישראל, יש לדור הצעיר תפקיד מפתח בעיצוב דפוסי המחאה, באופן מימושה בפועל ובדרכי הביטוי שלה. מדובר בדור משכיל יותר מקודמיו; השפעת הקדמה והרווחה במדינה רלבנטיות מאוד עבורו; דור זה נהנה מזכויות, מחוקים ומאופייה הדמוקרטי של המדינה; הוא משווה עצמו כל העת לצד הישראלי, מתבונן לעבר שכנו היהודי וחבריו לשולחן הלימודים באוניברסיטה, והוא שואף להגיע להישגים דומים; דור ה-Y הערבי אינטראקטיבי ובעל שאיפות כמו מקבילו היהודי; בדומה ל'דור הזקוף' שלאחר מלחמת 1967, צעירי המגזר רוצים לנהל מול המדינה שיח, שיפתור את הבעיות האזרחיות שלהם, יקל על שילובם במדינה, אך בה בעת לא יפגע בזהותם הערבית. דרכם לעשות זאת היא באמצעות מחאה מצומצמת, אך קבועה, ושימוש באינטרנט וברשתות החברתיות כדי לארגן פעילות ולתעד אותה.

כלים אלו מזמנים לדור הצעיר יכולת טובה יותר להביא לידי ביטוי את מצוקותיהם. הם נתקלים בשורה של חסמים וביניהם: היעדר השפעה על השלטון והממסד וכן מנהיגות פוליטית מסורתית בחברה הערבית, בה מתקשים הצעירים להשתלב. טענה זו נשמעת מפיו של גורם פוליטי, שרואין לצורך העבודה ואשר הצביע על המגבלות הקיימות עבור הדור

הצעיר. קיימות גישות, הטוענות כי הדור הערבי הצעיר קיצוני יותר בדעותיו בהשוואה לשכבות הבוגרות והוא בעל תפיסת עולם נצית. ייתכן שהדבר הוא תוצר של החירות הקיימת באינטרנט, להביע דעה ללא הגבלות, מאחר שעל פי הגורמים השונים שרואינו לעבודה, מחאת השטח של הצעירים אינה נתפסת כאלימה יותר משל האחרים.

כפי שקרה בשנות השבעים, גם כיום משמשות האוניברסיטאות כבית גידול ליצירת מחאה של צעירי המגזר. אין פלא שחלק לא מבוטל מההפגנות יוצא מתוך הקמפוסים, שבהם יש ייצוג לסטודנטים הערבים. הסטודנטים מוכרים מאז ומעולם כמניעי מחאה ואל לנו להיות מופתעים, כי זהו המצב גם כאן. בפועל, מוגבלת המחאה באופייה, כתוצאה ממגבלות שהטילו האוניברסיטאות על המחאה בקמפוס, והיא מתועלת על פי רוב לימים מוגדרים ('יום הנכבה' ויום האדמה'). בקרב ציבור זה צמחה מנהיגות חדשה, בעיקר מתוך העמותות האזרחיות, אך אלו מתקשות לקבל חשיפה ארצית, ובהיעדר שליטה על משאבים, יכולתם להניע מחאות גדולות היא נמוכה. בהתאמה ל'דור השפוף' ו'הדור הזקוף' (רבינוביץ ואבו-בקר, 2002), ניתן לתאר היום את הדור הצעיר כ'דור הצפוף' - שסובל מהיעדר תכניות מתאר, דבר המחייב אותו לגור עם ההורים; התחרות על מקומות עבודה ראויים הופכת קשה מיום ליום, והיכולת לבוא לידי ביטוי והגשמה עצמית נעשית מורכבת, מסובכת.

על פי סופר (2013) גידול האוכלוסייה במדינת ישראל ומיעוט הקרקעות לבנייה ידחקו עוד יותר את הרוב היהודי לעבר שטחים בפרפריה, הסמוכים ליישובים ערביים, והדבר רק יגביר את הצפיפות הקיימת. נכון יהיה לתת קשב שלטוני רב יותר לכוחות החדשים, המתפתחים בתוך החברה הערבית ושמהם יצמחו מנהיגי העתיד של המגזר.

הטלטלה האזורית - לציבור הערבי בארץ יש סיבות רבות למחאה. לכאורה, ניתן היה לצפות, כי הגל ששטף את העולם הערבי מראשית 2011 והגיע לישראל בין יולי לספטמבר באותה שנה, בדמות המחאה

החברתית, יניע גם את הערבים למחאה אלימה ורחבת היקף. כידוע, לא כך היה הדבר. בחינה השוואתית בין הציבור הערבי בארץ לזה במדינות הסמוכות מגלה כי מצבו של הראשון טוב הרבה יותר. אין מדובר רק בתוחלת החיים או בשכר הממוצע, אלא בעיקר בחיים במדינה דמוקרטית, בשוויון בפני החוק ובזכות לממש מחאה בכל נושא ובכל צורה, כל עוד נשמרים חוקי המדינה. מכאן, שכאשר האזרח הערבי מביט על שכנו במצרים או בסוריה הוא אינו רואה שם את עצמו, אלא דמות שונה בתכלית. הטלטלה הערבית הוצגה בעיקר כמאבק בין השלטון המושחת לאזרח העשוק וכקרב דתי בין הסונה לשיעה - תחומים שהציבור הערבי בארץ אינו מושפע מהם. הרגלי המחאה, הקיימים במדינה, מאפשרים לאזרח לבטא את עצמו ואין בכך כל חידוש. הפערים הקיימים בין העולם הערבי לישראל, מביאים לעיצוב דפוסי המחאה בקרב הציבור הערבי בישראל. נראה כי מחאתם נשחקה לאור החופש הנהוג בישראל בכל הנוגע להבעת עמדות המנוגדות לאלו של השלטון. עוד צוינו כגורם משפיע, ההבדלים הדרמטיים ברמת החיים בין ישראל לרוב מדינות ערב. היטיב לתאר זאת מרואיין, אשר ציין כי "השביל הצר בו צועדים ערביי ישראל, הוא אוטוסטרדה לעומת מה שקיים בעולם הערבי מסביב". המחאה החברתית בישראל, זו שלכאורה הייתה אמורה להניע פעילות ערבית רחבת היקף, נתפסה בקרב המגזר כשייכת ליהודים. גם לאחר שהרחוב הערבי התגייס והצטרף למחאה, אפילו בסקרים המחמיאים ביותר נטען שפחות מחמישית מהציבור הערבי נטל בה חלק פעיל. התבוננות ממוקדת על מאפייני המחאה של המגזר, בתקופת האביב הערבי, ובמיוחד בקיץ 2011 - כמבטאים אפשריים של יחס המגזר למדינה, מעלה השערה לפיה מצבו אולי אינו רע כל כך כמו שחושבים, ודאי לא בהשוואה למדינות אחרות במזרח התיכון.

בחינת ההצלחה של מחאת המגזר על ציר הזמן - חוקרי מחאה נוהגים למדוד את הצלחת המחאה כפונקציה על ציר הזמן וביחס למטרותיה

הראשוניות. יש מחאות, בהן מגיעים להישגים מהירים וחד פעמיים, וכאלו היו לא אחת במגזר הערבי במדינה. מחאה ששורשיה כה עמוקים, מגוונים וטעונים כמו מחאת המגזר הערבי בישראל, ראוי ונכון שתיבחן רק בחלוף שנים. היסטוריית המחאה של ערביי ישראל מאגדת בתוכה לא מעט הצלחות טקטיות אך לצדן, גם כישלון אסטרטגי. אזרחי ישראל הערבים זוכים מהמדינה לרווחה, לחופש פולחן, לזכויות אזרח ולתנאים סוציאליים, ככל אדם אחר. עם זאת, מצבם בתוך יחסי רוב-מיעוט במדינה, כמעט שלא השתנה לאורך השנים. נוצרו פערים רבים מול החברה היהודית, קיימים חסמים רבים, המקשים על נגישותם של הערבים לשלטון, וגם לאחר 66 שנות חיים משותפות, מדדים של שילוב ואינטגרציה בין שתי החברות מצביעים על התקדמות אטית לקראת דו קיום. בוודאי שלא ניתן לזקוף את הדשדוש רק להיעדר האפקטיביות של המחאה הערבית, אך מיעוט שתופס את מחאתו כחסרת השפעה אמיתית ויכולת לשנות, רצוי שיערוך בדק בית.

לאן מתפתחת מחאת המגזר הערבי?

הגדרת מטרות חדשות למחאה - לכל מחאה יש מטרה, גם אם היא מוגדרת 'רק' כדרך לפרוק תסכול ומתחים. היעדר אפקטיביות וחוסר יכולת להשפיע על הממסד מציבים את המגזר במצב בעייתי מול המדינה. אף שקיימות, לכאורה, דרכי ביטוי רבות למצוקת המגזר - התקשורת הפכה למרובת ערוצים, והציבור הערבי לוקח חלק פעיל במשחק הפוליטי - כל זה אינו רלבנטי לאור היעדר נגישות אמיתית למקבלי ההחלטות במדינה. בהתאמה לכך, צפוי המגזר לפתח דרכי מחאה מגוונות - פחות פעילות שמטרתה הפגנת נוכחות בשטח, ויותר עשייה שתתמקד בחשיפה לעולם המערבי של המתרחש בקרב ערביי ישראל. בנוסף, צפוי המגזר לקדם מחאה, שמטרתה לגשר ולחבר את הציבור לראשי המדינה (צעדות המונים לירושלים, עצומות פומביות,

התפקדות משמעותית יותר של מצביעים ערבים לתוך מפלגות ציוניות (ועוד).

חיקוי מחאת היהודים - לאורך השנים סיגלו לעצמם ערביי ישראל דפוסי מחאה דומים מאוד לאלו של החברה היהודית. אין זה מקרה ש'יתור הזהב' במחאת המגזר, בשנים שלאחר מלחמת ששת הימים ('הדור הזקוף'), התרחש במקביל להתפתחות המחאה החברתית בקרב הציבור היהודי ('הפנתרים השחורים'). בחינת המחאה במגזר מחייבת, אם כך, גם התבוננות בדפוסי המחאה בקרב הציבור היהודי. כבר היום קיימים קווי דמיון רבים מאוד במחאת שני הציבורים - הימנעות מנקיטה באלימות, שימוש רחב בתעמולה אינטרנטית וברשתות החברתיות ליצירת תהודה מקדימה, אדישות יחסית לתהליכים לאומיים-פוליטיים ומתן עדיפות למחאה אזרחית, הנוגעת לכיס של כולם. למרות כל אלו, קיימים הבדלים בין שתי החברות, מעבר לגודלן היחסי (20: 80). גורמי האכיפה נתפסים כסבלניים יותר לפעילות מחאה מצד הרוב היהודי וגם הנגישות לתקשורת הארצית קלה יותר עבור היהודים. סביר, שחציית קווים מצד מפגינים יהודים או לחילופין, הורדה של מפלס המחאה בקרב ציבור זה, ימומשו באופן דומה גם במגזר הערבי.

הרצון להשתלב במדינה (ישראלזציה) - המחאה על רקע אזרחי של המיעוט הערבי מוכיחה, כי יש לציבור זה רצון להשתלב במדינה ולזכות בשוויון זכויות. הדבר קיבל חיזוק משמעותי מאוד בראיונות שנערכו בעבודה, ובהם עלה, כי החברה הערבית נפתחה לעולם הגדול והדבר חיזק אצלה את הזהות המערבית, ולענייננו, את הזהות הישראלית. סופר (2013) טוען, כי לחברה הערבית יש רצון להשתלב גם בכלכלה הגלובאלית, וכי מדובר באינטרס משותף לרוב היהודי במדינה. בהיעדר שינויים משמעותיים, נראה כי גם בשנים הבאות יעמדו נושאים אזרחיים במוקד מחאת המגזר. ככל שיתקרב מועד החתימה על הסכם

מדיני עם הרשות הפלסטינית וככל שיעמיקו הפערים החברתיים-אזרחיים בין החברה היהודית לערבית, אנו צפויים לקבל מהמגזר, באמצעות אפיק המחאה, תזכורות קבועות למצבו. בשנים שלאחר הסכם אוסלו, במהלכן הפגינה ממשלת ישראל פתיחות כלפי העולם הערבי וננקטו צעדים לצמצום הפערים מול החברה הערבית בארץ, ירד מפלס המחאה הערבית בצורה משמעותית. אם תהליכים כאלו יתרחשו גם בעתיד, מתוך כוונה אמיתית לחבר בין החברה הערבית לחברה הישראלית, צפוי שזוהה מגמות של התמתנות במחאת המגזר. שמואל טולדנו טען בשנות השבעים, כי על המדינה לספק לציבור הערבי 'זהות ותוכן'. חלפו ארבעים שנה מאז הכרזה זו, ועל אף הרצון שקיים בקרב שני הצדדים, הדרך עוד ארוכה.

עיסוק בזהות הפלסטינית - הזהות הפלסטינית של ערביי המדינה מתקיימת במתח מתמיד עם אזרחותם הישראלית. נראה, כי המגזר הפנים, שמדינת ישראל, לאור הישגיה הצבאיים והכלכליים, היא עובדה קיימת. הפנמה זו, בנוסף להתקדמותו של תהליך השלום בין ישראל לרשות הפלסטינית, תחדד עוד יותר את המתח הקיים בתוך העולם הפלסטיני (ערביי ישראל מול הפלסטינים), בתוך ישראל (יהודי-ערבים), אך גם בתוך המגזר עצמו.

שאיפתו של הציבור הערבי להשתלב במדינה אינה עולה תמיד בקנה אחד עם שאיפתן של האליטות הפוליטיות והחברתיות להתבדל וליצור אוטונומיה ערבית. לאוטונומיה כזו, גם אם מדובר בצעד מלאכותי בעל אופי סמלי בלבד, יכולות להיות לכך השלכות רבות על המגזר - למשל, הדרה כלכלית מצד הרוב היהודי. סביר, שבשנים הקרובות יתמקד חלק ממחאת המגזר בנושא הפלסטיני, מתוך רצון להימנע, ככל הניתן, מהידחקות לשולי החברות - הישראלית והפלסטינית. המתח הקיים בתוך העולם הפלסטיני, יכול להביא לפעילות מחאה בהקשר לאסירים הביטחוניים, ולדרישה מיושב ראש הרשות לפעול לשחרור כל האסירים מקרב ערביי ישראל. בנוסף, צפוי המגזר למחות נגד ההכרה בישראל

כמדינה יהודית, לאור המשמעויות הדרמטיות שיש לכך על ערביי ישראל. שמירת המודעות ביחס למצבם של אזרחי המדינה הפלסטינים צפויה להימשך כל עוד סוגיות אלו עומדות על סדר היום במשא ומתן בין ישראל לרשות הפלשתינאית.

תחום נוסף, בו צפוי אתגור מצד המיעוט הערבי, הוא הגדרתה של מדינת ישראל כיהודית ודמוקרטית, שלאורה פועל הממסד הישראלי מיום הקמתו. אחת התוצאות של מצב זה, על פי הגישה הרווחת בקרב הציבור הערבי, היא מדיניות של אפליה וקיפוח. ניתן להעריך, כי חלק ממחאת המגזר תתבטא במישור החוקתי ותכלול פנייה לבג"ץ ולמוסדות בינלאומיים בדרישה לשינוי הגדרה זו או לחילופין, להחרגה של המגזר הערבי, באופן שישפר את תנאיו (הגדרתו כמיעוט ילידי).

מחאה ממוקדת אישים - ווילציג (1989) מציין את המעבר להפגנות מול בתיים של אנשי הממשל, כדרך שמצאו המפגינים לגשר על פערי הנגישות לדרג מקבלי ההחלטות. פער נגישות זה מונח בשורשי המחאה הערבית במדינה. לאור האמור לעיל וכהעמקה של דפוס פעילות במגזר היהודי, סביר, שחלק ממחאות העתיד יופנה לעבר בתיים הפרטיים של ראש הממשלה, שר האוצר, שר הפנים ונושאי תפקידים רלבנטיים אחרים.

מחאה בסוגיות פנים מגזריות - האלימות הפנימית בחברה הערבית הפכה לנושא עיסוק מרכזי ולעניין הממקד אליו את מחאת ההמונים. הציבור מודע לכך שהאנרכיה ביישובים הערביים מסכנת קודם כל את שלומו שלו. מדובר באחת הסיבות המרכזיות ליציאתם של תושבים ערבים מהכפרים ומהערים ולמעבר ליישובים יהודיים. בלא מעט מקומות נערכו בשנים האחרונות הפגנות בקנה מידה גדול שהביעו את תסכולם על המצב הקיים. מחאה זו מופנית בעיקר כלפי המגזר עצמו וראוי שתקבל קשב מהשלטון. בקשותיהן של מועצות ועיריות לפתיחת נקודות משטרה ביישוביהן הן סימן חיובי מאוד. חשיבות המאבק

באלימות הפנימית והצורך בהידוק הקשרים עם משטרת ישראל עלו כחוט השני בראיונות שנערכו במסגרת העבודה. לעמדה זו שותפים גורמים בתוך המגזר הערבי וקצינים במשטרת ישראל. ככלל, כמעט כל נושא מחאה, המופנה לציבור הערבי עצמו, ולא כלפי הממסד, ראוי שיקבל חיבוק אוהד וסיוע נדיב מהשלטון. כך הוא הדבר לגבי המחאה נגד האלימות הפנימית, התמיכה בקידום נשים בחברה הערבית ועוד.

השפעת האינטרנט והתקשורת החדשה - הרשת מילאה תפקיד חשוב בהתפתחות המחאה במגזר, מאחר שרוב האוכלוסייה גדלה על ברכי העיתונות הכתובה, החד ממדית, המגויסת והמוגבלת. הרגלי הצריכה של החברה הערבית, בדגש על הצעירים, מעידים עד כמה צמא הציבור לכלי תקשורת מאוזנים ונגישים. עם זאת, השימוש בצורות התקשורת החדשות במגזר, במיוחד האינטרנט והרשתות החברתיות, אינו מצליח לפרוץ לתודעת הציבור היהודי, ומכאן שהשפעתן, במיוחד על הממסד הישראלי, נמוכה למדי.

התקשורת הערבית משמשת היום כלי מרכזי להבעת דעות, לקידום התארגנויות ולשיקוף תמונת המצב במגזר, אך היא נכשלת בכל הקשור ליכולתה לשמש גורם משמעותי במציאות הישראלית. מכאן, שסביר שבעתיד תפנה התקשורת למספר כיוונים: היא תמשיך לשמש כלי לארגון ולניהול פעילות מחאה, לתיעוד הפעילות והפצתה ברבים; הרשת תשמש מכשיר להנגשת מצבם של ערביי ישראל לעולם, במטרה ליצור מנופי לחץ בינלאומיים על ממשלת ישראל. כל עוד לא יישברו מחסומי השפה, בעיקר באמצעות חדירה של דמויות משפיעות ורהוטות מהמגזר לשיח התקשורת בישראל (זוהיר בהלול בתחום הספורט הוא דוגמה טובה לכך), ולא יישמעו קולות ערביים בתקשורת הישראלית הארצית, תוסיף התקשורת הערבית לשמש כלי משחק שולי ביכולתה לשנות את פני הדברים במדינת ישראל.

לרשת יכולות להיות גם השפעות מצמצמות על המחאה הערבית, בשל מה שמכונה 'Slacktivism' ('מחאת העצלנים' או 'מחאת כורסה'), וכן 'Clicktivism' ('מחאת מקלדת'). מונחים אלו, שפותחו על ידי ראש המרכז לתקשורת חברתית ב-MIT, Ethan Zuckerman (2014), מתארים מחאה המתבצעת מהבית על ידי הקשת מקלדת. זהו תיאור הולם למי שמביעים את עמדתם, בעיקר דרך הרשתות החברתיות. היווצרות מחאה מסוג זה בקרב הציבור הערבי יכולה לעקר כמעט לחלוטין את יכולתו להשפיע ולשנות, לאור החשיפה הנמוכה שיש לתקשורת הערבית בכלל ולרשתות החברתיות בפרט בקרב הממסד הישראלי. במצב הקיים, יוצרת המחאה הרשתית השלמה הדדית בין פעילות השטח לזו שברשת. האפשרות החילופית - לפיה תבוא מחאת הרשת על חשבון השטח - צפויה לעקר משמעותית את מחאת המגזר.

ירושלים והר הבית - מאז ומתמיד היה הנושא הדתי תחום טעון ורגיש, לאור חשיבותו הרבה לכל מוסלמי, ולאור פעילותם של גורמים קיצוניים במגזר, כגון התנועה האסלמית. ככלל, העיסוק בחזרה לדת ובשמירה על ערכי האסלאם הם עניין פנימי במגזר, אשר אינו מייצר פעילות מחאה, בוודאי לא מול המדינה. עם זאת, ירושלים והר הבית הם מוקדי חיכוך רגישים במיוחד, ולמתרחש בהם יש השפעה ישירה על המחאה במגזר. שיפטן (2011) מציין את החיבור בין המרכיב הדתי למרכיב הלאומי כגורם שהאיץ משמעותית את מחאת אוקטובר 2000 - ירושלים והר הבית מגלמים את שניהם. פגיעה באחד הסמלים הדתיים, כגון מסגדי הר הבית או מסגדים בישראל בכלל, יכולה להביא למחאת המונים אלימה ולהתנערות מכל הריסונים שהודגשו עד כה. הדבר מחייב את המדינה לצעדי זהירות קפדניים באתרים אלו.

צמצום התפרצויות מחאה אלימות ומיעוט פעילות מרובת משתתפים - אירועי המחאה הגדולים והאלימים, בהם היו מעורבים ערביי ישראל

בשנים האחרונות, היו מעטים יחסית. האחרונים שבהם התקיימו בחודש נובמבר 2013 במחאה הרחבה נגד תכנית פראוור וכשנה מאוחר יותר בקיץ 2014, כמחאות האלימות שפרצו באזור המשולש ובצפון הארץ, על רקע הריגת הנער מוחמד אבו-ח'דיר על ידי צעירים יהודים. הצבעה על השתתפות נמוכה בהפגנות של המגזר הערבי עלתה בראיונות עם גורמי משטרה. התפרצויות נדירות אלו מעידות על מגמה, שככלל, מחאתו של המגזר היא מרוסנת ומועטת משתתפים. מחאת השנים האחרונות מאופיינת בהשתתפות של ציבור קבוע יחסית ובהתמקדות בפעילות, בסמוך לצירי התנועה המרכזיים בארץ, שם ניתן לקבל הד תקשורת בקלות יחסית. כך נחסך הצורך להכניס את התקשורת הישראלית לתוך הכפרים כדי לתעד את המחאה. השימוש בנתיבי תחבורה מרכזיים כזירת הפגנות הוא מאפיין מוכר של הציבור היהודי (למשל, הפגנות החרדים בכניסות לירושלים ובסמוך לבני ברק). הסיכון העיקרי בסגירת צירי תנועה הוא בשיבוש התנועה ובהפרעה לסדר הציבורי. יצוין, כי פרט למקרים בודדים, נמנעו המפגינים הערבים מלפעול בדרך זו. לו נבחנה מחאת המגזר רק באמצעות מספר האנשים שיצאו לשטח להפגין, היה ניתן לקבוע בצורה ברורה, כי בשנים האחרונות היא נכשלה כישלון חרוץ. בהיעדר שינויים משמעותיים בזירה, לא צפויים מאפיינים אלו להשתנות. עם זאת, ההיסטוריה מלמדת כי הפגנות אלימות נולדו גם מתוך רצון לממש בקרב המיעוט הערבי את 'חווית הכוח', ובמקרים שבהם פקעה סבלנותו, עקב חוסר התקדמות במצבו האישי והחברתי של האזרח הערבי (דיכטר, 2003; רכס, 2003). אלו וגם אלו עלולים להביא את המגזר להפגנות אלימות נוספות גם בעתיד.

בינאום המחאה - יש מספר קהלי יעד, מחוץ למדינת ישראל, אליהם ניתן לכוון את מחאת המגזר - העולם הערבי, אירופה, ארצות הברית ומוסדות בינלאומיים דוגמת האו"ם. חלק מהגורמים האלו נמנע באופן עקבי מהתערבות במדיניות הפנים של מדינות ריבוניות. מכאן, שלא

צפוי מצדם לחץ משמעותי על ישראל, בוודאי שלא מכיוון של אירופה וארצות הברית. בעבר, נתקלו פניות של המגזר למדינות בעולם הערבי נתקלו באדישות יחסית, בשל היעדר עניין בסוגייה הפלסטינית בכלל, ובערביי ישראל בפרט. גם במקרים בהם הובע עניין בנושא, הדבר לא תורגם לפעילות משמעותית מול ממשלת ישראל. לערביי ישראל שמורה היכולת לפנות למוסדות בינלאומיים, לאו"ם לדוגמה, אך יעילותם של אלו מוטלת בספק. בהיעדר הנהגה משמעותית ומייצגת, ובעיקר בשל היעדר כתובת רלבנטית ואפקטיבית, שיכולה לסייע למאבקם של ערביי ישראל, סביר שתימשך פעילות המגזר לבינאום המחאה, אך בעצימות נמוכה ועם תוצרים בעלי השפעה נמוכה על המתרחש.

הפקעת קרקעות, הריסת מבנים ומחאה נגד השירות האזרחי - כפי שצוין לעיל, מדובר בתחום המרכזי והרגיש ביותר במחאת המגזר כיום. תכנית פראוור להסדרת אדמות הבדווים בנגב משמשת מנוף ומאיץ משמעותי למחאת המגזר, ומביאה בעקיפין לחיזוק הקשרים בין ערביי הצפון והמרכז לבדווים בנגב. גם בעתיד צפויה המחאה נגד הפקעת קרקעות והריסת בתים להיות המשמעותית והאלימה ביותר. מדובר בנושא הנוגע כמעט לכל אזרח ערבי בישראל. ניתן לומר, כי המגזר יצר לעצמו הרתעה מול הממסד, בכך שהציב גבולות מחאה רחבים מאוד כתגובה להפקעת קרקעות ולהריסת בתים. כבר עתה נערכת משטרת ישראל בכוחות גדולים מאוד לכל הריסה של בית במגזר הערבי ומחאת המגזר נגד מתווה פראוור, ביולי ובנובמבר 2013, הייתה אלימה יותר מכפי שהורגלנו לה בשנים האחרונות. למהלכים אלו יש אפקט מחאתי מוכר, שמטרתו ליצור מאזן אימה והרתעה מול השלטון, בניסיון למתן אותן מפעולות דומות בעתיד (ליימן-ווילציג, 1989). על המדינה לפעול ברגישות הנדרשת ולחתור להסדרת הנושא, מתוך הבנת חשיבותו ונפיצותו בקרב הציבור הערבי במדינה. תחום אפשרי נוסף, הצפוי לעורר גלי מחאה בעלי גוון לאומי, הוא השירות האזרחי. ההתנגדות לשירות זה במגזר רבה מאוד ואם לא תימצא דרך לצמצם את

ההתנגדות, למשל באמצעות שיווק טוב יותר של המיזם, צפוי המגזר להביע את דעתו בנושא בצורה נחרצת. בשלב זה לא נראה כי בכוונת המדינה לפעול בכפייה מול המגזר בתחום זה, ואולי טוב שכך.

ההשפעתה הצפויה של הנהגת המגזר על המחאה - כאמור, למשבר בקרב ההנהגה במגזר הערבי יש השלכות פנים מגזריות, אך הוא מקרין גם על יחסי הממסד עם הציבור הערבי. בהיעדר בן שיח משמעותי, חלק מהפערים, תחושות הקיפוח ואי השוויון אינם צפויים להיפתר. בין השאר, בהיעדר גורם שיכול להביאם לשולחנם של מקבלי ההחלטות במדינה. הסלמת המשבר בהנהגה עלול לגרום את המגזר לפעילות לא מותאמת ולא מוסדרת, ועלולות להיות לכך השלכות על המחאה. מנהיגות נוטה בדרך כלל למתן ולהכניס את הציבור למסגרת נורמטיבית מקובלת. בהיעדר מנהיגות כזו, יכולות לצמוח יוזמות רדיקאליות, דבר שיביא להקצנה בפעילות המחאה. על המדינה לאתר גורמים, במיוחד בקרב הדור הצעיר וחברי הארגונים האזרחיים, אשר עמם ניתן לנהל דיאלוג, להעביר באמצעותם מסרים ולהקשיב למצוקות.

המצב הכלכלי כזרז להקצנת המחאה - התרחיש הסביר לעתיד הוא שישראל תמשיך לשגשג, כלכלית וביטחונית, דבר שיביא לביטחון עצמי של המדינה ולהפגנת סובלנות וליבראליות כלפי המגזר הערבי, בדומה למצב שאפיין את המדינה לאחר מלחמת ששת הימים. לצד אפשרות זו מונח גם תרחיש אחר, שבו תיקלע מדינת ישראל, מסיבות שונות, למצב ביטחוני רופף ולמיתון כלכלי חריף. אם כך יקרה, תיתכן השפעה דרמטית על אופי מחאת המגזר. מאחר שאחד הגורמים המרסנים הוא המצב הכלכלי המשופר במדינה, פגיעה בו עלולה להשפיע ככל מונים על האוכלוסיות החלשות, כמו המגזר הערבי. בהיעדר מנופים וריסונים יכולה מחאת הציבור הערבי להידמות לזו שהייתה בשנות השבעים - בתקופת המיתון והבלבול, שאפיינה את מדינת ישראל לאחר מלחמת

יום הכיפורים - או אז, הגיעה המחאה החברתית במדינה לשיאים חדשים. בסולם המחאה, למעבר של המגזר לפסים של אי ציות ומרדנות (ליימן-ווילציג, 1997) יכולות להיות השלכות קריטיות על מדינת ישראל. גם בתרחיש ביטחוני-כלכלי מסוג זה על המדינה למצוא מערכת איזונים וריסונים מול המגזר הערבי.

שימוש ב-'Soft Power' - מונח זה, שפותח על ידי Joseph Nye (2004) מאוניברסיטת הארוורד, לקוח מתחום מדע המדינה והוא עוסק בהשגת מטרות מדיניות בדרך של שיתוף והכלה, ולא על ידי כפייה וענישה. מושג זה מאפיין כיום רבות מהגישות, הנקטות על ידי מדינות העולם, בעיקר המעצמות, ביחסיהן עם מדינות אחרות. גם למגזר הערבי בישראל יש יכולת לעשות שימוש בדרך פעולה זו מול הממסד. זאת, כתחליף להתנגשות כוחנית ומתריסה מול המדינה - דרך פעולה המיועדת כמעט מראש לכישלון. דוגמאות אפשריות לשימוש במה שמכונה 'Soft Power' הן: התאחדות המפלגות הערביות בבחירות, בניסיון להגדיל את כוחן הפוליטי בכנסת; כניסה של אישי ציבור ערבים לממשלות ישראל; חבירה לפעילות מחאה משותפת של ערבים ויהודים; הידברות רציפה עם הממסד והימנעות מנקיטת צעדים מתריסים ועוד. בכוחה של דרך פעולה זו לייצר השפעה על השלטון במדינה, שהמגזר הערבי כה סובל מהיעדרה.

סיכום

ביטחונה הלאומי של מדינת ישראל אינו נמדד רק בכוחה הצבאי ובמדיניות החוץ שלה. למרכיב החברתי, לחוסן הלאומי, ליחסי רוב-מיעוט, לשוויון ההזדמנויות, לצמצום הפערים בחינוך ועוד נודעת חשיבות מכרעת. בתחומים אלו נמצאת החברה הערבית במצב מתמשך של פער מול הרוב היהודי. למצבם של הערבים בישראל ולדרך בה הם מביעים את מחאתם יש השלכה ישירה על ביטחון הפנים במדינה, אך לא רק. מחקרים (ישיב וקסיר, 2013; סטרבצ'ינסקי, 2013) מראים, כי שילוב נשים ערביות בשוק העבודה (בנוסף לגברים חרדים) יעלה משמעותית את הפרויקט במשק, יתרום לצמצום אי השוויון ויחזק כלכלית את ישראל. שיפור התשתיות במגזר ועידוד החינוך וההשכלה הגבוהה יביאו, בין השאר, לצמצום במגמת הפשיעה ולקידום השתלבותם של הערבים במדינה. מכאן, שההתבוננות במגזר דרך מחאתו הגלויה לעין, יכולה במידה מסוימת להחמיץ את הזרמים בחברה הערבית, שאינם מוצאים את ביטויים כלפי חוץ, ולכן הם קשים לזיהוי ולהבנה: התסכול הקיים, הגם שאינו מוציא אנשים להפגין, אך שולח אותם לביתם שבעי אכזבות ונעדרי אמונה במדינה, גורם להשפעות עומק, שעלולות לצוף, לעלות ולהתפרץ.

כיום, משפיעים על המגזר מספר משתנים, המעודדים התפרצויות של מחאה והבעת כעס כלפי השלטון. גורמים אלו מפורטים בהרחבה בעבודה, ובבסיסם עומדים אי השוויון מול הציבור היהודי ופערים בתפיסות עולם. פערים אלו מתקיימים בין יהודים לערבים בנושאים מהותיים כדת, תרבות ופוליטיקה, בדגש על הסכסוך הישראלי-פלסטיני. אלו הם המניעים העיקריים הדוחפים את המגזר לצאת למחות. בטווח הנראה לעין, לא צפויות שתי החברות לגשר על פערים אלו. ההבדלים בין החברות הם כה גדולים, עד שהסיכוי שייעלמו, גם אם ננקטים מהלכים לשם כך, הוא נמוך. מכאן, שלפנינו עוד שנים

ארוכות של עימות, מחאה, התרסה והתמודדות - אזרחים מול אזרחים ואזרחים מול ממסד.

המחאה, המזוהה כיום במגזר, אולי אינה נראית מאיימת, אך בכך טמון זרע הפורענות. החזות החיצונית של המחאה האזרחית העדכנית במגזר, מעניקה תחושה נוחה לכל המעורבים. המגזר מעיד על עצמו כי הוא פועל בצורה מרוסנת וחוקית, מתוך ברירה ובהחלטה. הממסד, מצדו, מגלה מולו ציבור גדול, שיש לו לכאורה סיבות רבות למחות, אך הוא בוחר שלא לעשות זאת. תחושת השליטה, הקיימת בישראל, מבוססת על ההנחה, שלפיה הערבים במדינה 'מעדיפים את נצרת על דמשק'. פרשנות זו של נקודת המבט הערבית יכולה להשתנות, כאשר מביאים בחשבון את הרציונל האזרחי, או פשוט מכך, כשמדברים עם המגזר. 'הדילמה' הערבית אינה בין 'נצרת לדמשק', אלא בין נצרת לנצרת עילית. המחאה האזרחית כשמה כן היא; שאיפה לשיפור המצב האזרחי - ביטחון אישי, שוויון הזדמנויות וצמצום פערים.

על השקט היחסי שומרת שורה של ריסונים: החופש המוחלט שיש בישראל להביע דעה ולמחות; רצונו של הציבור הערבי להשתלב במדינה; המצב הכלכלי המשופר בישראל; הרווחה שיש לאזרחים (יחסית לעולם הערבי) וכן ההרתעה שהשיגו רשויות האכיפה מול המגזר לאחר אירועי אוקטובר 2000. האיזון העדין, המתקיים היום בין משתנים אלו עלול להיות מופר בעתיד, או אז אנו צפויים לעלייה בפעילות המחאה של המגזר ולשינוי אופייה ודרך מימושה. פגיעה באחד מהמרכיבים האלו יכולה לייצר גל הדף שירחיב את גבולות המחאה. שינוי בכלכלת ישראל, אשר יפגע בשירות שמקבלים האזרחים מהמדינה, עלול לטלטל את המגזר בצורה משמעותית. גם השיח בין רשויות האכיפה למגזר אינו חד ממדי, ולא ניתן לבחון אותו רק דרך מושג ההרתעה. האלימות הפנימית בקרב הציבור הערבי אינה רק תוצאה של אנרכיה מקומית, אלא גם סימן לסדקים במשילות ובבואה לסדר העדיפות הלאומי.

איזונים עדינים מחייבים שמירה קפדנית על ויסות הלחצים. התבוננות במגזר הערבי צריכה לבחון את דפוסי המחאה החברתית שבו - הגורמים שהביאו ליצירתה, הכוחות המניעים אותה, כמו גם את אלו המנתבים את דרכה לעתיד. הגם שהתבוננות זו היא חשובה, אסור שתשמש כפריזמה היחידה לבחינת הציבור הערבי בישראל.

מקורות

- אבו-עסבה, ח'. (2008). **חסמים חיצוניים ופנימיים המעכבים קליטה ושילוב בוגרים ערבים בחברות היי-טק**. נצרת: מכון מסאר והמרכז היהודי ערבי לפיתוח כלכלי.
- אבו-עסבה, ח'. (2010). **תמונת מצב מחלקות הרווחה הערביות (סקר צרכים)**. נצרת: מכון מסאר למחקר, תכנון וייעוץ חברתי.
- אבו-ריא, ע'. (2005). הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית והממסד הישראלי: עימות ביטחוני ו/או עימות פוליטי-אידיאולוגי? בתוך: **דילמות ביחסי יהודים-ערבים בישראל**. (י' רייטר, עורך) תל אביב: שוקן.
- אבידר, מ'. (2007). **לאום והפער בתקשורת דיגיטאלית בישראל 2007**. אוחר מתוך החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה: http://telem-pub.openu.ac.il/users/chais/2009/after_noon/4_1.pdf
- אבן-שושן, א'. (1977). ע"ע 'מחאה', **המילון החדש**, ירושלים: קריית ספר.
- אונגר, מ', ליימן-ווילציג, ש'. (1982). על מחאה ציבורית וגורמיה הכלכליים: ישראל 1951-1979. **רבעון לכלכלה** (114).
- אוסצקי-לזר, ש'. (2008). הערבים אזרחי ישראל: גיבוש לאומי ומפנה פוליטי, בתוך: **העשור השלישי תשכ"ח-תשל"ח**. (צ' צמרת, ח' יבלונקה, עורכים) ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- אוסצקי-לזר, ש'. (1996). **התגבשות יחסי הגומלין בין יהודים לערבים במדינת ישראל: העשור הראשון, 1948-1958**. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- אור, ת'. (2003). **ועדת החקירה הממלכתית לבירור ההתנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000**. ירושלים: המדפיס הממשלתי.

אזרחי, י'. (2013). הכיבוש והדמוקרטיה הישראלית, בתוך: **השפעת הכיבוש על החברה הישראלית**. (ד' בר-טל, י' שנל, עורכים) ירושלים: האגודה הישראלית למדע המדינה ומוסד ביאליק.

איילון, ע'. (2005). ערביי ישראל מול שאלת הביטחון והדמוקרטיה, בתוך: **דילמות ביחסי יהודים-ערבים בישראל**. (י' רייטר, עורך) תל אביב: שוקן.

אל-חאגי, מ'. (1988). ההשלכות החברתיות והפוליטיות של המפגש בין הפלסטינים משני עברי הקו הירוק, בתוך: **עשרים שנה למלחמת ששת הימים**. (א' סופר, עורך) עיונים בחקר המזרח התיכון, 44.

אל-חאגי, מ', רוזנפלד, ה'. (1990). **השלטון המקומי הערבי בישראל**. המכון ללימודים ערביים, גבעת חביבה.

אל-חאגי, מ'. (2000). זהות ואוריינטציה בקרב הערבים בישראל: מצב של פריפריה כפולה, בתוך: **השסע היהודי-ערבי בישראל: מקראה**. (ר' גביון, ד' הקר, עורכים) ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

אלמוג, ע', הורנשטיין, ש'. (2008). ממדי המגזר הערבי בראייה היסטורית. אוחזר ב-15.2.2014 בתוך: **אנשים ישראל - המדריך לחברה הישראלית**: <http://www.peopleil.org/details.aspx?itemID=7398>

אמארה, מ', מוסטפא, מ'. (2013). השפעת הכיבוש בגדה המערבית וברצועת עזה על השיח הפוליטי של הפלסטינים בישראל, בתוך: **השפעת הכיבוש על החברה הישראלית**. (ד' בר-טל, י' שנל, עורכים) ירושלים: האגודה הישראלית למדע המדינה ומוסד ביאליק.

בוקעי, ד'. (2008). הערבים בישראל - **מניכור לאיום: לקראת אנתפאדת אל-נכבה**. אוחזר ב-21.2.2014, מתוך מרכז אריאל למחקרי מדיניות: http://www.acpr.org.il/nativ/articles/2008_3_bukay.pdf

ביסטרוב, י', סופר, א'. (2010). **ישראל דמוגרפיה 2010-2030 בדרך למדינה דתית**. חיפה: קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה אוניברסיטת חיפה.

בלאו, א'. (2011). **"ממצאי סקר השימוש ביישומי האינטרנט, התנהגות ולמידה ברשת בקרב ילדים ובני נוער: "כן" לגלישה בטוחה,**

"לא" לשימוש כפיתית". (א' כ' י' עשת-אלקלעי, עורך) רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

בן-דוד, י'. (2004). **הבדווים בישראל - היבטים חברתיים וקרקעיים**. ירושלים: המכון לחקר מדיניות קרקעית ושימושי קרקע ע"ש בן שמש ומכון ירושלים לחקר ישראל.

בשורה, ע'. (1998). **השיח הפוליטי השסוע ומחקרים אחרים**. רמאללה: מרכז מואטן.

בשיר, נ', רוחנא, ע', אלשיח, א'. (2008). **הפלסטינים בישראל: השירותים החברתיים והכלכליים לשנת 2007**. עמותת הגליל ואל-אהאלי.

גאנס, א'. (1996). **הפלסטינים בישראל, חלק מהבעיה ולא מהפתרון: שאלת מעמדם בעידן של שלום. מדינה, ממשל ויחסים בין לאומיים** (41-42).

גביון, ר'. (2005). **הרהורים על עתיד היחסים בין יהודים לערבים בישראל, בתוך: דילמות ביחסי יהודים-ערבים בישראל**. (י' רייטר, עורך) תל אביב: שוקן.

גולדנברג, ר'. (2012). מתוך PwC: **שיעור חדירת האינטרנט בישראל - הגבוה באירופה. גלובס, אוחזר ב- 24.2.2014**.

גימאל, א'. (2006). **תת ייצוג והשתתפות פוליטית לא אפקטיבית של האזרחים הערבים בישראל, בתוך: הערבים בישראל חסמים בפני שיויון**. ירושלים: מכון פלורסהיימר.

גימאל, א'. (2007). **ריבונות ומנהיגות: מבט סוציולוגי על ההנהגה הערבית בישראל, בתוך: המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17**. (א' רכס, עורך) אוחזר ב-1 במרץ 2014, תל אביב: מרכז דיון. <http://www.dayan.org/kapjac/files/ArabKnesset17.pdf>

ג'קסון, ר' ג', שטיין, מ' ב'. (1984). **מחאה פוליטית, בתוך: מדינה וחברה סוגיות בסוציולוגיה פוליטית** (כרך ב). (ש' נ' איזנשטדט, ע' גוטמן, י' עצמון, עורכים), תל אביב: עם עובד.

גרא, ר' (עורך). (2013). **ספר החברה הערבית (6) - אוכלוסייה, חברה, כלכלה**. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

דיכטר, ש'. (2003). היחסים בין יהודים לערבים באירועי אוקטובר 2000, בתוך: **עדויות אור, 7 חוות דעת מקצועיות שהוגשו לוועדת אור**. (ש' אוסצקי-לזר, א' גאנס, עורכים) ירושלים: כתר והמכון לחקר השלום גבעת חביבה.

דרור, י', גרשון, ס'. (2012). **ישראלים בעידן הדיגיטלי 2012**. ראשון לציון: המכללה למנהל, בית הספר לתקשורת.

המבורגר, י' ע'. (2011). סקר השימוש באינטרנט במסגרת WORLD INTERNET PROJECT. הרצליה: המרכז הבין תחומי הרצליה.

הרמן, ת', אטמור, נ', הלר, א', לבל, י'. (2012). **מדד הדמוקרטיה הישראלית 2012**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

ויילר-פולק, ד'. (2011). במגזר הערבי המצב קשה יותר: עובד סוציאלי מטפל ב-502 תיקים. **הארץ**. אוחזר ב-3 במרץ 2014.

וילף, ר'. (2013). רק 11% מהלומדים באקדמיה הם ערבים. **nrg**. אוחזר ב-16 במרץ 2014.

ועדת המדרוג. (2012). **האינטרנט בישראל - סיכום שנת 2012**. ועדת המדרוג למדידת שיעור הגלישה באינטרנט.

זועבי, ג' ר'. (2013). **על צד שמאל**. <http://on-the-left-side.org.il>.

חאגי, ר'. (2011). תהיתם למה הערבים אינם שותפים למחאה? **זה מוקר**, אוחזר ב-21 בפברואר 2014.

חברת שיווק סי-אי. (2013). צריכת מדיה במגזר הערבי. **news1** אוחזר ב-16 בינואר 2014.

חברת TGI (2012). לראשונה, הגלישה מהסלולר גבוהה מזו במחשב הנייד. **וואלה**, אוחזר ב-9 במרץ 2013.

חורי, ג'. (2013). סקר: יותר מ-70% מהצעירים הערבים מתנגדים לשירות לאומי. **הארץ**. אוחזר ב-24 בפברואר 2014.

חטאב, נ'. (2011). **סקירת תקשורת: השתתפות הערבים במחאה החברתית**. אוחר ב-21 בפברואר 2014, מתוך המכון הישראלי לדמוקרטיה: <http://www.idi.org.il>

חלבי, ר'. (2005). **לקראת התנגשות בלתי נמנעת בתוך: דילמות ביחסי יהודים-ערבים בישראל**. (י' רייטר, עורך) תל אביב: שוקן.

חסון, ש'. (2011). **היחסים בין יהודים לערבים בישראל - תסריטים עתידיים**. וושינגטון: מכון ג'וזף ואלמה גילדנהורן ללימודי ישראל אוניברסיטת מרילנד, וושינגטון ארצות הברית.

חסון, ש'. (1987). **מחאת הדור השני: תנועות עירוניות - חברתיות בירושלים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

טולדנו, ש'. (1975). מערכת היחסים בין המדינה והחברה הישראלית עם המיעוט הערבי הלאומי. **בשער** (יח), 107.

טוקר, נ'. (2014). סקר TGI - 'הארץ' עקף בחשיפה היומית את 'מעריב' שנחתך ב-60%. **דה מוקר**. אוחר ב-24 בפברואר 2014.

טילי, צ'. (1984). האם מודרניזציה מצמיחה מהפכה? בתוך: **מדינה וחברה סוגיות בסוציולוגיה פוליטית** (כרך ב'). (ש' איזנשטדט, ע' גוטמן, י' עצמון, עורכים), תל אביב: עם עובד.

יאנג, ג'. (2013). דור הטוויטר של סין מתכוון למאבק ב"חומת האש הגדולה". **הידען - סיינטיפיק אמריקן ישראל**. אוחר ב-22 בינואר 2014, מתוך: <http://www.hayadan.org.il/oline-taichi-010813>

יונה, י', ספיבק, א'. (עורכים). (2012). **אפשר גם אחרת מתווה לכינונה של חברה מתוקנת המחאה החברתית 2011-2012**. בני ברק: הקיבוץ המאוחד.

יפתחאל, א'. (1993). **המחקר על המיעוט הערבי בישראל ויחסיו עם הרוב היהודי: סקירה וניתוח**. המכון לחקר השלום, גבעת חביבה.

יפתחאל, א'. (1997). **שומרים על הכרם: מג'ד אל כרום כמשל**. (ע' מנאע, עורך) רעננה: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.

יפתחאל, א'. (1999). 'יום האדמה', בתוך: 50 ל-48', מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל, תיאוריה וביקורת. (ע' אופיר, עורך) ירושלים: מכון ון ליר.

יפתחאל, א'. (2003). שאלת הקרקעות והתפתחות היחסים בין המיעוט הערבי למדינת ישראל, בתוך: **עדויות אור, 7 חוות דעת מקצועיות שהוגשו לוועדת אור**. (ש' אוסצקי-לזר, א' גאנס, עורכים) ירושלים: כתר והמכון לחקר השלום גבעת חביבה.

ישיב, ע', קסיר, נ'. (2013). **שוק העבודה של ערביי ישראל סקירת מאפיינים וחלופות למדיניות**. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב ובנק ישראל.

ישראלי, ר'. (2003). הפלסטינים בישראל: אותה הסערה, בתוך: **עדויות אור, 7 חוות דעת מקצועיות שהוגשו לוועדת אור**. (ש' אוסצקי-לזר, א' גאנס, עורכים) ירושלים: כתר והמכון לחקר השלום גבעת חביבה.

כבהא, מ'. (2007). רשת ללא גבולות - שימושי האינטרנט והעיתונות המקוונת בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל. (ת' ש' אלטשולר, עורך), בתוך: **עיתונות.דוט.קום העיתונות המקוונת בישראל**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

כהן, א', אוריין, נ'. (2006). יהודים וערבים בישראל 2005: עיקרי הדיונים בכנס יפו ליחסי יהודים וערבים בישראל- יפו, ירושלים, חיפה וסחינין 2005, בתוך: **רוח מזרחית - ביטאון החברה המזרחית הישראלית (3)**.

כהן, ה'. (2000). **הנפקדים הנוכחים: הפליטים הפלסטינים בישראל מאז 1948**. ירושלים: מכון ון ליר.

לב-און, א', מן, ר'. (2012). השינויים הנמשכים בדפוסי צריכת המדיה - נתונים ומגמות. בתוך: **זוח שנתי: התקשורת בישראל 2012 סדרי יום, שימושים ומגמות**, אריאל: אוניברסיטת אריאל בשומרון, המכון לחקר מדיה חדשים, חברה ופוליטיקה.

לביא, א'. (2010). הערבים בישראל, בין ניכור להשתלבות, בתוך: **הערכה אסטרטגית לישראל 2010**. (ש' ברום, ע' קורץ, עורכים), תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי.

לוסטק, א'. (1985). **ערבים במדינה היהודית: שליטת ישראל במיעוט הלאומי**. חיפה: מפרש.

ליימן-ווילציג, ש'. (1989). מחאה ציבורית בישראל: האם היא מצליחה? **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים** (31).

ליימן-ווילציג, ש'. (1992). **מחאה ציבורית בישראל 1949-1992**. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.

ליימן-ווילציג, ש'. (1997). עם קשה עורף - ביטויי מחאה במורשת היהודית. בתוך: **תנועות חברתיות ומחאה פוליטית בישראל** (ת' הרמן, עורך) תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

ליימן-ווילציג, ש'. (2007). קץ העיתון המודפס המסורתי - גורמים מאיימים בעיתונות המקוונת על העיתונות המודפסת המסורתית. (ת' ש' אלטשולר, עורך) **עיתונות דוט.קום העיתונות המקוונת בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

לנדאו, י'. (1971). **הערבים בישראל: עיונים פוליטיים**. תל אביב: משרד הביטחון.

מג'ר, א'. (18 יוני 2012). ישראל 2021 // מחקר: 1 מכל 4 ילדים ערבים נמצא בסיכון. **זה מוקר**. אוחזר ב- 17 במרץ 2014.

מוסטפא, מ'. (2006). **השכלה גבוהה בקרב הפלסטינים בישראל**. אום אל פחם: עמותת אקראא.

מוסטפא, מ'. (2013). תנועת הסטודנטים והפעילות הסטודנטאלית הפלסטינית בישראל. (נ' רוחאנא, א' סבאע-ח'ורי, עורכים) **הפלסטינים בישראל, עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה**. חיפה: מדה אל-כרמל.

נאדר-גנאיים, א', אסעד, ח', טיבי, מ'. (2011). אופני השימוש ברשתות חברתיות בקרב בני נוער ערבים. **ג'מעה**, 15.

- נויברגר, ב'. (1988). המיעוט הערבי: ניכור והשתלבות, בתוך: **ממשל ופוליטיקה**, יחידה מס' 11. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- נח'לה, ח'. (2011). יום אל-ארד (יום האדמה'), בתוך: **הפלסטינים בישראל עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה**. אוחר ב-25 בפברואר 2014, מתוך מדה אל כרמל.
- סבאע-ח'ורי, א', רוחאנא, נ'. (2011). **המחקר על הפלסטינים בישראל- בין האקדמי לפוליטי**. אוחר ב- 25 בפברואר 2014, מתוך מדה אל כרמל.
- סבירסקי, ש', קונור-אטיאס, א'. (2011). **תמונת מצב חברתית 2011**. אוחר ב- 3 במרץ 2014, מתוך מרכז אדווה.
- סופר, א'. (2013). **יחסי יהודים ערבים בישראל - מה שהיה הוא שיהיה**. הרצאה - מושב פרידה לסמי סמוחה. 16.12.13, חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- סטרבצינסקי, מ'. (2013). **מעידוד תעסוקה לעידוד פריון**. כנס אלי הורביץ לכלכלה וחברה (כנס קיסריה). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- סמוחה, ס'. (1988). ההשוואה בין הפלסטינים בשטחים ובישראל כמבחן לתזת הסיפוח הזוחל הלא הפיך, בתוך: **עשרים שנה למלחמת ששת הימים**. (א' סופר, עורך) חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- סמוחה, ס'. (2013). **לא שוברים את הכלים מזד יחסי ערבים-יהודים בישראל 2012**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה ואוניברסיטת חיפה.
- סמוחה, ס', לכטמן, ז'. (2011). **שירות אזרחי לערבים בישראל: ממצאי מחקר 2010**. אוחר ב-24 בפברואר 2014, מתוך: http://soc.haifa.ac.il/~s.smooaha/uploads/editor_uploads/files/2010ReportOnCivicServiceForArabs.pdf
- ע'אנס, א'. (2003). המשטר בישראל ומצוקתו של המיעוט הערבי פלסטינאי. בתוך: **עדות אור, 7 חוות דעת מקצועיות שהוגשו לוועדת**

- אור** (שרה אוסצקי-לזר ואסעד ע'אנס, עורכים). ירושלים: כתר והמכון לחקר השלום גבעת חביבה.
- עואד, י'. (2006). ייצוג אזרחים ערבים בשירות המדינה ובדירקטוריונים של חברות ממשלתיות 2005, בתוך: **דו"ח פעילות שנתי 2006**. חיפה: עמותת סיכוי.
- עזיז, ח' (עורך). (2005). **ספר החברה הערבית**. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- עזיזה, א' ע'. (2008). **האם ניתן לצאת מהמשבר? השלטון המקומי הערבי בישראל בתחילת המאה ה-21**. חיפה: כותר.
- פבל, ט'. (2012). **המחאה החברתית והרשתות החברתיות מהעולם המקוון לעולם הממשי ובחזרה**. (ש' אברמי, עורך) אוחר ב-24 בפברואר 2014, מתוך אתר הכנסת: <http://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m03096.pdf>
- פבל, ט'. (2012). התקשורת הערבית בישראל. בתוך: **דוח שנתי: התקשורת בישראל 2012 סדרי יום, שימושים ומגמות** (מ' ר', לב-און א', עורכים), אריאל: אוניברסיטת אריאל בשומרון בית הספר לתקשורת, המכון לחקר מדיה חדשים, חברה ופוליטיקה.
- צרור, א'. (2005). התנועה האסלאמית והמדינה, בתוך: **דילמות ביחסי יהודים-ערבים בישראל**. (י' רייטר, עורך) תל אביב: שוקן.
- קידר, מ'. (2005). התנועה האסלמית בין השלמה להסלמה? בתוך: **דילמות ביחסי יהודים-ערבים בישראל**. (י' רייטר, עורך) תל אביב: שוקן.
- קליאן, ל' מ'. (1984). תנועות חברתיות, בתוך: **מדינה וחברה סוגיות בסוציולוגיה פוליטית** (כרך ב'). (ש' נ' איזנשטדט, ע' גוטמן, י' עצמון, עורכים). תל אביב: עם עובד.
- קליין, א'. (2012). **המחאה החברתית והפלסטינים הישראליים**. אוחר ב-21 פברואר 2014, מאתר "הגדה השמאלית": <http://hagada.org.il/category/articles/page/42>
- רבינוביץ, ד', אבו בקר, ח'. (2002). **הדור הזקוף**. ירושלים: כתר.

- רודניצקי, א'. (2011). מאפיינים חברתיים דמוגרפיים וכלכליים, בתוך: **החברה הברדווית בנגב**. ירושלים: יוזמות קרן אברהם.
- רינאוי, ח'. (2007). הערבים בישראל: בחירת תקשורת בתקשורת בחירות, בתוך: **המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17**. (א' רכס, עורך) אוחר ב-1 במרץ 2014, מאתר מרכז דיין: <http://www.dayan.org/kapjac/files/ArabKneset17.pdf>
- רכס, א'. (1993). **המיעוט הערבי בישראל בין קומוניזם ללאומיות ערבית**. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- רכס, א'. (1998). **הפוליטיקה הערבית בישראל**. תל אביב: מרכז דיין חקר המזרח התיכון ואפריקה אוניברסיטת תל אביב.
- רכס, א'. (2003). תהליכי שינוי פוליטיים-לאומיים בקרב הערבים בישראל כרקע לאירועי אוקטובר 2000, בתוך: **עדויות אור, 7 חוות דעת מקצועיות שהוגשו לוועדת אור**. (ש' אוסצקי-לזר, א' גאנס, עורכים). ירושלים: כתר והמכון לחקר השלום גבעת חביבה.
- רכס, א', נבות, ד'. (2006). **מדיניות שוויונית והפוליטיקה של הערבים בישראל חסמים פרגמטיים ופרדיגמטיים**. ירושלים: מכון פלורסהיימר.
- רכס, א'. (2007). המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17: תחילת עידן חדש?, בתוך: **המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17**. (א' רכס, עורך) אוחר ב-1 מרץ 2014, מאתר מרכז דיין: <http://www.dayan.org/kapjac/files/ArabKneset17.pdf>
- שחאדה, א'. (2013). החברה האזרחית הפלסטינית בתוך ישראל. (נ' רוחאנא, א' סבאעי-ח'ורי, עורכים) בתוך: **הפלסטינים בישראל, עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה**. חיפה: מדה אל-כרמל.
- שי, א'. (2011). **צדק חברתי - מי דורש ולמי הוא דרוש?** אוחר ב-21 בפברואר 2014, מאתר המפלגה הקומוניסטית בישראל: <http://maki.org.il/2011-09-26-18-30-02>
- שיפטן, ד'. (2011). **פלסטינים בישראל מאבקו של המיעוט הערבי במדינה היהודית**. אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן דביר.

- שפרינצק, א'. (1994). שולחן עגול בנושא: "בין מחאה למרי אזרחי - היכן עובר הגבול?". פרלמנט (4).
- שקד, ר'. (2012). על הגדר הפלסטינים בישראל - רדיקליזם לאומי. ירושלים: כרמל.
- ששון-עזר, ש'. (2011). העם שלא דורש צדק חברתי. אוחזר ב-21 פברואר 2014, כלכליסט. 8.9.2011.
- שוקן ר'. (עורך) (2011). המחאה החברתית והחברה הערבית בישראל קיץ 2011. ירושלים: יוזמות קרן אברהם. אוחזר מתוך <http://www.abrahamfund.org/webfiles/fck>
- (2009). שנתון סטטיסטי לישראל 2009. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- (2010). הערבים בישראל דיוקן האוכלוסייה, מאפייני תעסוקה, רמת חיים, הכנסות והוצאות 1980-2008. אוחזר מאתר משרד התמ"ת: <http://www.moital.gov.il/NR/rdonlyres/2A5F1615-0B7D-4F53-A85C-87D2DF56C1EE/0/10475.pdf>
- (2010). נתונים על הפשיעה בחברה הערבית בישראל. אוחזר ב-24 בפברואר 2014, מתוך אתר הכנסת: <http://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m02469.pdf>
- (2011). ילדים ברשתות חברתיות באינטרנט. אוחזר ב-24 בפברואר 2014, מתוך אתר הכנסת: <http://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m02856.pdf>
- (2011). שנתון סטטיסטי לישראל 2011. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- (2012). אור ירוק - תאונות דרכים במגזר הערבי, מתוך אתר עמותת אור ירוק, אוחזר ב-24 בפברואר 2014, : http://www.oryarok.org.il/webfiles/fck/file/dohot_matzav_2012/arab_section_2012.pdf

- (2012) האינטרנט בישראל - סיכום שנת 2012, אוחזר מאתר ועדת המדרוג ב- 15 בפברואר 2014 :
http://data.isoc.org.il/sites/default/files/mtsgt_sykvm_shnt_2012_byntrnt_byshrl-mvdkn.pdf
- (2013). דוח על המצב הדמוגרפי בישראל 2011. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- (2013). האוכלוסייה המוסלמית בישראל - נתונים לרגל חג הקורבן. אוחזר ב-24 פברואר 2014, מאתר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה - הודעה לעיתונות :
http://www.cbs.gov.il/reader/newhodaot/hodaa_template.html?hodaa=201311283
- (2013). החברה הערבית בישראל - אוגדן מידע (מהדורה שנייה). ירושלים: יוזמות קרן אברהם.
- (2013). שנתון סטטיסטי לישראל 2013. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- (2014). גיוון והכלה של אוכלוסיות בשוק העבודה. אוחזר ב- 15 במרץ 2014, מתוך אתר משרד התמ"ת :
<http://www.moital.gov.il/NR/rdonlyres/5C1F009D-FB6D-4319-9552-C47CCCA0E818/0/aflsek1.pdf>

- Brown, M. E. (1996). "Introduction" in: **The International Dimensions of Internal Conflict** (M. E. Brown, Ed.) Cambridge, MA: MIT Press.
- Dahan, M. (2003). Between Rock and Hard Place: The Changing Public Sphere of Palestinian in Israel. **Journal of Computer-Mediated Communication** (8).
- Diamond, L. (2010). "Liberation Technology". **Journal of Democracy** (21).
- Diani, M., Della Porta, D. (1976). **Social Movements**. Blackwell, Oxford.
- Diani, M. (2011). Networks and Internet into Perspective. **Swiss Political Science Review** , 17 (4).
- Frisch, H. (2011). **Israel's Security and Its Arab Citizens**. New York: Cambridge University Press.
- Gamson, W. A. (1975). **The Strategy of Social Protest**. The Dorsey Press.
- Goldstone, J. A. (1980). The Weakness of Organization: A New Look at Gamson's The Strategy of Social Protest. **American Journal of Sociology** (85).
- Gurr, T. (1970). **Minorities at Risk: The Global View of Ethnopolitical Conflict**. Arlington, Virginia: US Institute of Peace Press.
- Gurr, T. R. (1980). **Handbook of Political Conflict: Theory and Research**. The Free Press .
- Gurr, T., Lichbach, M. (1986). Forecasting Internal Conflict. **Comparative Political Studies** (9), 3-38.
- Huntington, S. P. (1968). **Political Order in Changing Societies**. New Haven.
- Iris, M. (1978). **Sistems in Crisis: American and Israeli Response to Urban Ethnic Protesrt**. Dep't of Political Science. Chicago: Northwestern University.
- Jamal, A. (2008). The Counter-Hegemonic Rule of a Civil Society: Palestinian-Arab NGO's in Israel. **Citizenship Studies** (12).

- Kelly Garrett, R. (2006). Protest in an Information Society: A Review of Literature on Social Movements and New ICTs. **Information, Communication and Society** , 9 (2).
- Lehman-Wilzig, S. (1983). "The Israeli Protestor". **The Jerusalem Quarterly** (26).
- Lehman-Wilzig, S. (1989). Protest, Television, Newspapers and the Public: Who Influences Whom? **Political Communication and Persuasion** , 6 (1).
- Lehman-Wilzig, S. (1993). Copying the Master? Patterns of Israeli Arab Protest 1990-1950, **Asian and African Studies** (27).
- Lerner, M. Y. (2010). Connecting the Actual With the Virtual: The Internet and Social Movement Theory in the Muslim World - The Cases of Iran and Egypt. **Journal of Muslim Minority Affairs**.
- Lewin-Epstein, Noah, Semyonov, M. (1993). **The Arab Minority in Israel Economy: Patterns of Ethnic Inequality**. Boulder: Westview Press.
- Lustick, I. (1980). **Arabs in the Jewish State: Israel's Control of a National Minority**. Austin, Texas: University of Texas Press.
- Nakamura, L. (2004). Interrogation the Digital Divide. (S. P. N. Howard, Ed.) **Society Online the Internet in Context** , 77.
- Nye, J. (2004). **Soft Power - The Means to Success in World Politics**. New York: Public Affairs.
- Payes, S. (2003). Palestinian NGO's in Israel: A Campaign for Equality in a Non Civic State. **Israel Studies** (8).
- Rekhes, E. (2007). The Evolvement of an Arab-Palestinian National Minority in Israel. **Israel Studies** (12).
- Rice, R. E, Katz J. E. (2003). Comparing Internet and Mobile Phone Usage: Digital Divides of Usage, Adoption and Dropouts. **Telecommunications Policy** (27).

- Schjter, A., Tirosh, N. (2012, sep 24). Social Media New and Old in the Al-Araakeeb Conflict: A Case Study. **The Information Society: An International Journal** .
- Smooha, S. (1980). **The Orientation and Politicization of the Arab Minority in Israel**. Haifa: University of Haifa.
- Sprinzak, C. (1981). The Tip of the Iceberg. **The Jerusalem Quarterly** (21).
- Suh, I. B. (2013). **Protest in the Internet Age: Public Attention, Social Media, and the Spread of "Occupy" Protests in the United States**. New York: Columbia University.
- Turner, R., Killian, L. (1972). **Collective Behavior** (2 ed.). Englewood Cliffs N.J.: Prentice-Hall.
- Walzer, M. (1988). **The Company of Critics: Social Criticism in the Twentieth Century**. London: Peter Halban.
- Welch, S. (1975). The Impact of Urban Riots on Urban Expenditures. **American Journal of Political Science** (19).
- Yiftachel, O., Rumley, D., Carmon, N. (1991). The Political Geography of Minority Control in Israel and Malaysia. (Waterman. S., Kliot, N, Ed.) **The Political Geography of Peace and Conflict** . Pinter, London.
- Zuckerman, E. (2014). New Media, New Civic? **Policy & Internet**, Vol.6, Iss. 2.
- Zureik, E. T. (1979). **The Palestinian in Israel: A Study in Internal Colonialism**. London: Routledge and Kegan Paul.

עשתונות - במה למחשבות ורעיונות

עורכת הסדרה: סגן אלוף נאווה גרוסמן-אלוני

מרכז המחקר של המכללה לביטחון לאומי

ראש המרכז: פרופ' ארנון סופר

מרכז המחקר של המכללה לביטחון לאומי שואף לעסוק בחקר תופעות מתהוות בהקשרי הביטחון הלאומי, מפתח ידע אקטואלי להוראה במכללה ומשתתף בניסיון לנסח תפיסת ביטחון רשמית ועדכנית למדינת ישראל, בהובלת המטה לביטחון לאומי. חצר המכללות מבקשת לשמש אכסניא ובית מדרש, אשר בו יתפתח ידע חדש ורלבנטי עבור גופי הביטחון הלאומי, מכללות צה"ל וגופי מחקר עמיתים, בארץ ובחוץ לארץ, ובהשתתפותם. המרכז שם לו למטרה לממש את הייעוד המחקרי של המכללה לביטחון לאומי, תוך ניצול יתרוננו היחסי בתחום הביטחון הלאומי כמקום מפגש בין-ארגוני ולאור ניסיונם המעשי של התלמידים, הבא לידי ביטוי במחקר.

השנה מתמקד מרכז המחקר בנושאים הבאים:

הופעת אזורי 'הספר הפרוע' המתפתחים לאורך גבולותיה של מדינת ישראל (סיני, רמת הגולן, ירדן וכדומה);
ממד הסייבר כמרחב חדש בהקשרי הביטחון הלאומי;
איראן ביום שאחרי;
תשתיות לאומיות ועורף צבאי;
בחינה אופרטיבית של תפיסת ההכרעה וההרתעה של צה"ל;
שותפות בגיבוש תפיסת הביטחון הלאומי של מדינת ישראל;
נושאי ביטחון לאומי נוספים, על פי ההתפתחויות

מפקד המכללות: אלוף יוסי בידץ

המדריך הראשי: אלוף משנה איציק כהן

סגל המדריכים: אלוף משנה אורן גוטר, מר זאב בוקר, ניצב משנה גדעון מור, ד"ר רדא מנצור, תת ניצב יעקב מבורך

חברי מרכז המחקר: פרופ' ארנון סופר, ד"ר פנחס יחזקאלי, ד"ר דימה אדמסקי, ד"ר עפרה גרייצר, ד"ר אודי ערן, אלוף משנה (במיל') גור ליש

עמיתי מחקר: אלוף משנה יורם כנפו, אלוף משנה דרור שלום

מרכז המחקר של המכללה לביטחון לאומי

מחנה דיין, גלילות, ד"צ 02624, צה"ל

טל': 03-7607335, דוא"ל: navag@indc.org.il

הודפס בבית הדפוס של המכללות הצבאיות

ראו אור בסדרה :

אל"ם שי' (2014), **מרכיבי חוסן ארגוני כמפתח לרציפות תפקודית בצה"ל**
(גיליון 6)

אפק שרון (2013), **ההתקפה הקיברנטית - קווים משפטיים לדמותה, יישום כללי המשפט הבינלאומי על לוחמה במרחב הקיברנטי** (גיליון 5)

צפרי-אודיז מירב (2013), **השלכות התגרענותה של איראן על 'הסדר הגרעיני העולמי'** (גיליון 4)

אורטל ערן, תמיר ידעי (2013), **'פרדיגמת סבבי ההרתעה' - דפוס אסטרטגי ודוקטרינה במבוי סתום** (גיליון 3)

אורטל ערן (2013), **חדשנות פרדיגמטית בצה"ל? על למידה בהקשרי בניין הכוח, הפעלתו ומה שביניהם** (גיליון 2)

אורטל ערן (2013), **על העברת מלחמות האש לשטח האויב ועל הכרעה פרדיגמטית** (גיליון 1)

עשתונות* - במה למחשבות ורעיונות היא סדרה עתית הרואה אור במסגרת מרכז המחקר של המכללה לביטחון לאומי. הדברים המובאים בה נועדו להביא לקהילת הביטחון הלאומי מחשבות, תפיסות ורעיונות רעננים וחדשניים בנושאים הרלבנטיים לה. הקוראים מוזמנים להרהר ולערער אחר הדברים. אנו חותרים לשיח מאתגר, פתוח וביקורתי, מתוך אמונה ששיח כזה יחדד את עשתונותינו - לבל נאבדם.

* במקרה של אובדן, נא לפנות לגורמים המוסמכים.

עֶשְׂתוֹן ז' (מן עשת; מצוי בספרות בעיקר בריבוי) עֶשְׂתוֹנוֹת, עֶשְׂתוֹנִים - מחשבות, רעיונות. "כי רבים עשתוני בני אדם" (בן-סירא ג כב); "ורחקו מאד מחשבות איש מעזו עשתונותיו" (אברהם אבן-עזרא, א 192); "עיניו מפליגות בחלומות וברעיונות עשתונות שונים" (הזז, צל, 120); "אבדו עשתונותיו" (שאל מתהילים קמו ד): נבוך, התבלבל.

(מילון אבן-שושן)

מרכז המחקר, המכללה לביטחון לאומי